

EUGENI CASANOVA

*Viatge a les entranyes
de la llengua*

De la riquesa a l'agonia del català

Pagès editors
LLEIDA, 2003

VIATGE AL PAÍS SENSE NOM

PRESENTACIÓ

Aquest és un llibre de viatges i no de dialectologia o de sociolingüística. Fet i fet, no és més que la crònica del vagareig d'un viatger curiós que, en lloc de fixar-se en els paisatges, l'arquitectura o els costums, escorcolla la llengua. Així, descobreix els indrets del país on l'idioma presenta curiositats socials, geogràfiques o fonètiques, o particularitats úniques, o mutacions curioses, o ha sofert processos extrems, o ha estat destruït...

El país que s'esmenta ha de ser presentat en plural, és els Països Catalans, un nom que descriu un espai històric, cultural i humà ben concret que, malgrat que tothom coneix i no té sinònims, no es pot utilitzar perquè és tabú. No es tracta d'una raresa, sinó d'un símptoma lògic en una comunitat vençuda. Un lloc que no té nom no existeix.

D'aquesta manera, volent ser de viatges, aquest ha acabat sent un llibre de sociologia i de política, i d'antropologia, de passions, de decepcions, d'afanys i d'un bon grapat de conceptes més, la majoria dolorosos, perquè el viatger recorre el territori d'una llengua que va a la deriva. Però enmig d'un huracà que, ja desbocat, escombra el català pels quatre punts cardinals, es conserven gemmes finíssimes, mots preciosos que s'escolen des del pòsit del temps, frases ignotes que transporten la història i descriuen el món.

Les pàgines desgranen testimonis reveladors d'un univers que es dilueix, sovint en boca d'ancians que són els darrers que els acumulen després de segles de quotidianitat. En una generació, la majoria d'aquests microtresors no existiran, i serà com si no haguessin existit mai. Com a mostra, hi ha joves alacantins que neguen que el valencià hagi estat algun cop la llengua de la ciutat, ja abans que desapareguin els darrers conveïns que el parlen. Les coses van molt de pressa avui.

Justament perquè aquest és un país inexistent mancat de mitjans d'expressió i de canals d'interrelació, els seus mots han mantingut riqueses subtilíssimes i matisos sorprenents que sols podem descobrir si els anem a cercar als cims alterosos, o a les illes apartades, o a les solituds esbatanades, o als barris esvellegats on la llengua ressona. Allà hi trobarem traces medievals, o sons preromans, o manlleus curiosos...

I sent de viatges, aquest és també un llibre ric en qüestions lingüístiques i dialectals perquè hi parlen els estudiosos que més coneixen la llengua en cadascun dels indrets, i, sobretot, aquells que la transmeten segons la saviesa acumulada pels segles. Les pàgines apamen el territori i seuen a la taula de la gent que el sustenta, de Benasc a l'Alguer i de Perellós a Oriola, del centre a la perifèria i de l'extraradi al nucli històric. Així, expliquen que el benasquès és meitat català i meitat aragonès ("o potser una mica més català", segons José Antonio Saura, el seu millor coneixedor), i que a l'Alguer van viure fins al 1992 parlants que sabien dir *ull* o *estany*, amb les palatals finals avui oblidades (Rafael Caria ha fet la genealogia del dialecte), o que el poblet de Perellós, sobre la mateixa carena de les Corberes, va canviar el català per l'occità abans de desaparèixer (segons Adrià Sardà, l'última persona que hi va viure), o que a Oriola tot es va escriure en valencià fins a la promulgació dels decrets de Nova Planta i avui aquest hi és com el xinès (Brauli Montoya explica que fins i tot s'inventen etimologies castellanques per als vells topònims). O que a Tabarca hi queda un sol mot italià herència dels pobladors genovesos, o que les Marines valencianes parlen "amb sa" perquè les van repoblar mallorquins quan van expulsar-ne els moriscos, o que a Cadaqués perviu aquest tret com a reducte més arcaic del català central, o que a Perpinyà la llengua aguanta gràcies als gitanos, o que a Santa Coloma de Gramenet...

El català és tot un món, encara.

NORD
—

L'ESCOLA DE LA REPÚBLICA

ALTA CERDANYA, CAPCIR, CONFLENT, ROSSELLÓ

Des d'Age fins a Palau a penes hi ha mig quilòmetre, però la pista que hi duu no està asfaltada. A Cerdanya, l'asfalt arriba fins als cims i s'endinsa en els boscos, però perquè travessi la frontera calen forces molt superiors. Al trencall, a Age, s'indica *França*, com si aquest camí de carro dugués a París, i en reciprocitat, a *Palau-de-Cerdagne* s'hi entra per la Rue d'Espagne.

Aparco a la plaça on hi ha la casa de la vila i l'església que, no serà per falta de referències, es diu de la Libération (de quina?). El diminut ajuntament —el poble no arriba als 300 habitants— exhibeix una bandera tricolor de mides aznarianes, massa gran per a l'edifici, de manera que l'han de tenir en una asta al carrer. La *grandeur* deu comportar aquestes coses.

A la façana hi ha una làpida: *Aux enfants de Palau-de-Cerdagne morts pour la Patrie (1914-1918): François Coll, Pierre Colomer, Joseph Forn, Jean Lacaza, Antoine Maurell, Albert Salsas, Gilles Sans, Sauveur Orriols*. De qui era la *Patrie*?

Faig una mica de reconeixement urbà. La bandera de la plaça denota el tarannà del batlle, així que hi ha poques possibilitats que la llengua de Cerdanya hi tingui cap presència. Ni un avís, ni un mal rètol... Potser és millor així, perquè quan aborden el català perquè no hi ha més remei, com a la Rue Lou Pla, el degraden com a patuès. Hi veig l'*École Joan Cayrol, poète catalan 1921-1981*. Tot un detall que li hagin respectat el patronímic.

A l'altre cap del poble, el que mira a Osseja, que és a tocar, localitzo el palauet on estiuejava el bisbe Carsalade. Ja estic emplaçant... Trec el *Dietari de l'excursió filològica del 1906* d'Antoni Maria Alcover i repasso la cita:

“Se fa migdia, i cap a posar miques, a la fonda! Com tenim aquest cap tallat, pujam a una carretel·la descoberta, i ja li envelam cap a Palau de Cerdanya (francesa), on estiueja Monsenyor Carsalade, que mos hi espera, i mos rep dins la magnífica casa que habita amb la seva digníssima germana. No sap què fer-se Monsenyor per obsequiar-mos, i mos fa mil preguntes sobre els estudis que feim, els incidents sobrevinguts, les troballes lingüístiques i la impressió general sobre l'estat del català dins Catalunya francesa.

”Me renya una micoia, perquè dins el *Bolletí* de Juliol, rebut fa pocs dies, me demostr molt pessimista sobre el pervindre del català de França. Monsenyor està en què no corre cap perill de desaparèixer, perquè és encara el llenguatge que usen en família casi tots els catalans francesos, sobretot els de fora-Perpinyà, que són la immensa majoria; i amb tot i que dins l'escola fan parlar francès, els nois i les noies, en sortir de l'escola no hi parlen pus, i sobretot en deixar d'anar-hi, si bé tots saben més o menys mastegar el francès, llur llengua usual és el català. Efectivament, és així com diu Monsenyor, i m'hi adheresc, rectificanc el judici exposat dins el *Bolletí*, com a resultat de la sèrie d'observacions fetes durant la present excursió. És per a mi una satisfacció grossa veure'm en el cas de fer tal rectificació.”

Aquests mateixos “nois i noies” són els que van renegar del català —en massa, com un sol robot de la *Patrie*— i es van negar a transmetre'l als seus fills. Encara n'hi ha de vius i encara responen com un sol robot.

Aturo un home d'uns 35 anys que surt d'un cotxe que exhibeix a la part del darrere el perfil geogràfic de Catalunya Nord (del Département des Pyrénées-Orientales, en realitat) amb les quatre barres i una C (que vol dir *Catalogne*).

—Parleu català?

—*Bon, bueno... un poco.*

Abans que intenti continuar en castellà, que tampoc no domina, ens passem al francès. Justifica que no parli català perquè no és d'aquí —tot i que hi viu des de fa anys— “sinó de Perpinyà!”, però si vull parlar la llengua segur que trobaré algun vell... i també l'home que porta el bar. Es refereix al poble com *Paló*.

—Ja s'ha oblidat fins el nom del poble?

—*Bon, en français c'est Paló et en catalan Palau...*

Passejo pel jardí de la vella residència del bisbe on es va allotjar Antoni Maria Alcover, avui convertit en parc públic, com denota la bandera francesa que es desplega al balcó. Al que en devien ser els estables, hi han obert una botiga amb productes *du terroir* i l'home que la porta m'explica que la casa pertanyia a un duc de Barcelona, "crec que era gran d'Espanya", que hi convidava el bisbe, molt conegut pel seu catalanisme. Anys més tard, la va comprar un noble del nord de França, el *Marquis de Tilière (1895-1991)*, com diu al carrer principal del poble, que té dedicat, i fa uns anys va passar al municipi.

L'home parla amb dificultat, però es nota que li fa goig expressar-se en català. Es diu Jacques Goday i resulta ser el regidor de Comunicació de Palau. És natural del Rosselló, però ja fa onze anys que és aquí i ironitza sobre el fet que els cerdans "se'n foten molt del parlar dels rossellonesos", en especial perquè els detecten molts barbarismes. "Jo mateix ho faig ara quan vénen rossellonesos aquí, ha, ha, ha..."

El regidor està preocupat per la conservació del poc que queda de la llengua.

—La meva filla estudia el català al liceu de Font-romeu, me a les classes només hi assisteixen cinc o sis pàl·lago; hi ha pas interès, a Bourg-Madame [la Guingueta d'Hix] en feien i les han suprimides, els francesos són uns jacobins recalcitrants i sols volen que el català acabi de desaparèixer. Aquí hem de passar la ratlla si volem practicar-lo, és l'única manera.

L'amo del bar, Gerard, que té 48 anys, parla un bon català, tot i que també li manquen paraules. Coneix la llengua perquè la seua àvia, que era de Prullans, a l'altra banda de la frontera, no sabia altra cosa i vivia a casa; però sa mare i son pare li van parlar sempre en francès, igual que ell als seus fills.

—Ara ells, que tenen vint-i-un i disset anys, i no en saben ni un mot, em retreuen que no els l'hagi ensenyat, me què vols?... Haurien de saber català, me avui el que preval és l'anglès, i l'espanyol també és una llengua molt important. Els minyons fan alguna cosa a l'escola, però això i res és el mateix; n'hi ha més que saben l'espanyol, que també l'aprenen a l'escola, que la llengua d'aquí.

—Qui parla ara català a Palau?

—La gent gran; els del meu atge el saben, me ja no l’usen, i els petits, zero. No hi entenen res, tot i que Puigcerdà és a sols quatre quilòmetres i continua sent la nostra capital, fins al punt que han subscrit un acord amb Perpinyà perquè puguem fer-hi servir l’hospital. Continuem anant-hi a mercat i els joves hi van a la discoteca, però ni això ajuda...

—Hi ha algun infant que parli català?

—Jo tinc un nebot que el parla perquè la meva germana s’ha casat amb un home de Puigcerdà, i n’hi ha dos o tres més perquè un dels cònjuges ve de l’altra banda. En són els únics.

Gerard responsabilitza inicialment l’escola de la situació terminal del català (“a ma mare la punien durament si el parlava”), però després reflexiona: “què vols? Ara hi ha molta barreja, ve molta gent de fora, i no sols francesos, aquí hi ha gent de totes les nacionalitats i els que som d’aquí ja sem en minoria; és normal que es perdi... No és com abans, el marquès de Tilière, per exemple, que va venir als anys vint i va parlar català, ara això és impossible.”

L’home blasma també el parlar dels rossellonesos, assegura que no enraonen català, sinó gavatx. “Diuen *pas pus* en lloc de *no res*, i *matei* i no *mateix*... Tu creus que això és català? I en acabat fan servir tot de paraules franceses.”

Qui millor coneix l’evolució de la llengua entre els “nois i noies” de què parlaven mossèn Alcover i monsenyor Carsalade és Jean-Louis Blanchon, que ha estat mestre a Cerdanya durant dècades. Tot i ser gascó, el professor parla un català excel·lent (que ha après a les classes d’adults de Puigcerdà) i s’ha preocupat per estudiar i recuperar la història i les tradicions locals. Em rep en un despatx on té tot de diccionaris catalans i la *Gran Enciclopèdia*.

—Queda algun pallago que parli català?

—Ni un. Quan vaig arribar com a mestre fa quaranta anys ja no n’hi havia, però la meitat de la classe el comprenia. Ara ni el parlen ni el comprenen. Bé..., recordo que n’hi havia un que el parlava, però era d’Age, i havia de caminar un quart d’hora per venir a l’escola.

—Segur que a principis dels seixanta ja no n’hi havia cap que el parlés?

—Ben segur. Jo els animava que ho fessin perquè veiessin que no era prohibit, perquè no se n’avergonyissin; els demanava refranys

que haguessin sentit a casa i els motivava a fer treballs i jocs, però no el parlaven. N'hi havia molts que eren *placés*, fills de funcionaris que arribaven d'altres llocs de França.

—I això passava a tots els pobles?

—Jo vaig fer de mestre a Palau de 1962 a 1973, i després vaig estar a la Guingueta, Angostrina, Font-romeu i Osseja. A tot arreu feia fer coses en català als minyons, recuperàvem les tradicions del Nadal, escrivíem textos i recitàvem refranys. La mainada el comprenia, sabien el que volien dir les paraules i fins tenien una bona pronúncia, però prou, no el parlaven mai. Conec l'ensenyament primari a altres pobles, i sempre era així.

—I la gent gran què parlava?

—A Palau, tothom català, era la llengua general, però als minyons els parlaven en francès. El meu sogre, que és de Taurinyà, deia que abans de la guerra la primera llengua en què se t'adreçava la gent a Perpinyà era el català, pots imaginar als pobles... Després de la guerra la situació es va invertir, d'entrada et parlaven en francès. I al tren la llengua que se sentia fins a Narbona era sempre el català, i passada Narbona ja predominava el francès.

—I ara?, puc trobar algun jove que parli català com a llengua familiar?

—No ho crec, jo en conec pas cap. Pots provar a demanar a en Gerard, del bar, que té un nebot que és de pagès..., potser ell. Es diu que a la Cerdanya francesa ja sols hi ha un quinze per cent de cerdans, la meitat de la població són catalans, i l'altra meitat nouvinguts francesos. No hi havia feina i tothom va partir, i va arribar molta gent de fora ja el 1925, quan van construir dos grans sanatoris a Font-romeu i a Osseja.

Blanchon recorda una anècdota de la mare d'en Gerard, que va nàixer cap a 1925, que il·lustra fins a quin punt han canviat les coses. Ella va arribar a l'escola sense saber parlar francès i el mestre va posar immediatament mans a la feina: va agafar una trumfa i li va dir: "*ça c'est une pomme de terre*". "I les altres que són, de l'aire?", va replicar ella. Uns anys més tard es va casar amb un alsacià i per als seus fills només hi va haver *pommes de terre*.

El vell professor no s'està de blasmar els seus col·legues, als quals acusa d'haver reprimit el català "amb veritables mètodes feixistes".

Hi havia el conegut sistema de donar un objecte al primer minyó al qual se sentís parlar català, que l'havia de passar al primer dels seus companys que proferís un mot prohibit, i qui el tenia al final del dia rebia un càstig. “El pitjor era la punició moral; si parlaves català no sols eres un burro, sinó que els minyons havien de fer de policies de si mateixos i vivien angoixats.”

En les seues recerques, Blanchon ha trobat un text escrit per un mestre d'Odelló el 1888: “*Les termes grossiers dans le langage sont les premiers défauts a réprimer*”, deia. Els mots *grossiers* eren els dits en català. Devia ser la primera patacada, perquè l'ensenyament obligatori i gratuït s'havia implantat a França entre 1881 i 1885. “Els mestres eren soldats de la República entrenats per a una guerra violenta contra les llengües perifèriques”, assegura Blanchon. Dit això, però, especifica que no va ser l'escola la que va acabar amb el català, sinó el desprestigi (“autoodi”, en dirien els valencians): “el català era la llengua dels pagesos i el francès la de promoció; per a qualsevol feina que no fos la terra et calia el francès.”

El mestre explica que la seua dona va nàixer el 1939 a Taurinyà (filla, doncs, dels “nois” i “noies” de mossèn Alcover) on tothon parlava català, fins al punt que els pregons es van fer únicament en la llengua local fins a 1950, però a la mainada de la seua edat la gent els parlava ja en francès. “Els seus pares també feien servir el francès entre ells..., excepte al moment en què perdien els nervis, quan es barallaven i s'escriuaven recorrien al català, perquè era el que els sortia de dins, i és que havien mamat la llengua perquè els seus pares encara desconeixien el francès.” Tenim, doncs, el català eliminat en una sola generació, per decisió unànime dels seus parlants, que no sols no el van transmetre als fills, sinó que ells mateixos van maldar per oblidar. I no va ser tan fàcil: “Hi ha moltes coses tradicionals, de la cuina, del camp, eines... que la meua dona encara avui només sap en català i hem d'anar al diccionari quan en volem saber el mot francès. Ella entén el català més bé que jo, però a l'hora de parlar-lo ho faig millor jo, perquè en tinc la voluntat.”

Abans de deixar Palau, vaig a veure en Gerard. M'agradaria comunicar-li a mossèn Alcover en la pregària nocturna que hi ha un jove, un, que encara té el català com a llengua materna.

—M’ha dit en Blanchon que tens un parent a pagès que podria ser el darrer jove que parla català.

—Bé, ja no és tan jove..., té 33 anys. I no el parla.

Tramunto la carretera del coll de la Perxa per passar a l’altiplà del Capcir. Vull fer-li una visita al meu amic Jaume Saubielle, que va nèixer el 1907 i no només és un dels *nois* de mossèn Alcover, sinó que potser és l’home més vell de la comarca. Veig les indicacions: Er, Ur, Ix, Llat... La Cerdanya és plena de noms d’arrel iberobasca, però així com al Pallars i a Andorra solen tenir tres síl·labes, o més, aquí abunden els monosíl·labs, o això és el que em sembla apreciar d’un cop d’ull superficial, i la majoria són ben pintorescos: Urtx, All, Ger, Llers, Bor, Nas, Alp, Das, Guils... Alguns tenen explicacions simples; encara en el basc actual *erre* vol dir clos, tancat; *larre*, prat, devesa, i *uri*, aigua.

Deixo Montlluís a la dreta, la terrible fortalesa de l’enginyer Vauban per a controlar la frontera que el 1659 van perpetrar els reis de França i Espanya contra els catalans; passo per la Llaguna, ja a la respectable altura de 1.500 metres, i Matamala i m’aturo a Formiguera, la capitaleta d’aquest reialme entre muntanyes. Contemplo una estona la soberga església romànica de Santa Maria, una de les més suggerents que conec. És antiquíssima i a la seua consagració va assistir l’any 873 ni més ni menys que Guifré el Pilós, comte de Barcelona. Suposo que sols els cims l’han preservada intacta (aquesta ha estat sempre la més aïllada de les comarques catalanes). Té un campanar de cadireta i està com descompensada, amb la porta i la rosassa descentrades a conseqüència, sembla, d’una ampliació. Des de la primera vegada que la vaig veure, sempre l’he contemplat amb devoció: t’asseus al davant, l’enquadres amb la vista i discorre davant teu un món feudal de senyors i remences, de soldats i religiosos; un món en què la gent encara es batia aquí contra la natura i la climatologia, com ho demostra l’edicte del rei Joan el Caçador que autoritzava els habitants del poblet veí d’Esposolla a cremar els boscos del poble per impedir que fossin atacats per “óssos i altres salvatgines”.

Travesso el cancell capficat en aquests pensaments i rebo una clatellada. A dins, hi impera el barroc, però hi ha moltes peces *kitsch* d’introducció recent, en especial algunes estàtues grotesques. El que més crida l’atenció, però (almenys a mi, els francesos ja en tenen

costum) és una gran bandera —no cal dir quina, ai Pilós!— emplaçada entre l'altar i un crist romànic. La tricolor està enribetada amb serrells daurats i al centre duu brodat en lletres d'or: *Coeur sacré de Jésus, espoir et salut de la France*, amb un cor que irradia rajos. A sota del conjunt, la paraula *Patrie* encerclada de llorers. No tenen misericòrdia.

La petita Formiguera ha retolat els carrers en català. El que més història té és el Camí de França, just per on s'anava a la gavatxeria abans que ella entrés. Ara aquest camí és una carretereta que em deixa a Esposolla, lliure ja de salvatgines, en pocs minuts. Deixo el cotxe a l'entrada i m'encamino a casa Pujol, que trobo tancada. Fa fred, un fred cru en aquest dia de tardor, i no trobo ningú a qui preguntar. Per fi, passo la tanca de la casa del davant i pregunto a un matrimoni que feinegen amb el tractor al prat posterior. Em sobta que ja parlin català amb dificultat, perquè tenen uns 65 anys. Veritablement la generació de mossèn Alcover va ser ben bé la darrera. Avui cal tenir de 75 anys en amunt per a haver mamat el català. Els veïns m'informen que en Jaume ja no es podia estar sol i l'han dut a la llar d'avis de Prada. Quedo commocionat. Ell era el darrer del poble que tenia el català com a llengua materna!

Recorro els carrers, queden els noms de casa en algunes façanes, *Cal Xeraire*, *Cal Minguet...*, però la llengua que havia nodrit aquestes pedres durant segles ja no existeix. Qui sabrà ara pronunciar el nom dels turons i els rierols, de les bordes i dels camins? Qui tindrà un pensament en sintonia amb el vent, o farà un crit que entengui el bestiar? Què se'n farà del pòsit que els segles han deixat en els solcs? Qui transportarà el bramul llunyà del temps?

Hi ha una resposta simple per a aquestes preguntes: els de la *Patrie*, que per fi han coronat els seus propòsits: ja no queda a Esposolla cap mot *grossier*.

Havia conegut Jaume Saubielle, de casa Pujol, el 1997. El vaig trobar en un racó de la gran sala de casa seua, vora l'estufa, escoltant Catalunya Ràdio. Em va dir que sintonitzava aquella emissora “de Barcelona” perquè era l'única manera que tenia de sentir la llengua de la seua joventut. “Em regali sentint el català”, em va dir, “és una llengua molt bonica; quan eri jove tothom el parlava ací, i ara...” L'home estava exultant de reproduir de nou els vells mots, i em va contar mil històries d'aquestes muntanyes, de com va portar, com a president

de la Societat de Caçaires del Capcir, les primeres marmotes, que va deixar anar a dues hores de marxa muntanya amunt, “i ara n’és tot ple, fins a la vora del vilatge”. També havia vist encara les empremtes de l’ós a la vall de Galba. El llop es va acabar abans: “lo pare del meu padrí va matar lo darrer”.

Vaig visitar en Jaume diverses vegades, i vaig conèixer la seua filla, que venia de tant en tant de Perpinyà i ja parlava el català amb dificultat.

—Per què li vau parlar en francès, Jaume, si el català és una llengua tan “bonica”?

—Ves..., l’escola. Els mestres deien que calia parlar francès.

Ja dins del cotxe tinc un darrer pensament. Vaig pendre en Jaume com el darrer, però i si no l’hagués interpretat bé? I si hagués retornat algú? Entro de nou a casa dels veïns i ja no hi són. Recorro el poble i en una casa una dona d’uns 35 anys que no entén un borrall de català em diu que al cap del carrer hi ha “*une mamie*” que “pensa” que el parla.

Faig sonar el picaporta a la casa indicada i surt per la finestra una anciana que em baixa a obrir i em convida a cafè.

—Em cal dir bon dia o bona tarda? Què toca ara, a les quatre?

—Ara és bon vespre.

—Passeu, passeu..., jo pöc pas pöjar de pressa les escales, ja tinc quatre-vints dos anys.

—I no són vuitanta-dos?

—Abans dèiem vuitanta-dos, però ara ja no.

És Elisabet Autornès i gràcies als “quatre-vints” parla un molt bon català, sense l’accent d’inspector Clouseau peculiar dels nord-catalans que l’han après com a segona llengua. Conserva tots els sons característics, inclosa la *ela* palatal, inexistent en francès —i en l’espanyol actual—, que acostuma a ser el primer fonema omès per les influències foranes. A més, fa els trets propis del capcinès, aquest dialecte de transició a l’occità que, tal com van les coses, solament conserven unes poques desenes de persones.

Enric Guiter, que va estudiar a fons aquesta parla, ja va deixar escrit en un article de referència (“Els altres Capcirs”, 1955) que “es pot preveure que aviat no es podrà fer més informació lingüística al Capcir, perquè el país quedarà buit d’habitants; això és una conseqüència

de la conscripció militar i del règim fiscal francès”. D’això ha passat ja mig segle i la despoblació ha continuat, si bé l’obertura de l’estació d’esquí dels Angles va alterar la situació.

Guiter enunciava que la comarca presenta una barreja de trets característics del català —que s’estenen sovint més cap al nord, terres occitanes endins—, de trets específics de l’occità —que també s’estenen sovint més cap al sud, terres catalanes endins—, i de trets originals, propis del seu dialecte. El fonamental per a la resta dels catalans, perquè introdueix una vocal nova en l’idioma, és la conversió de moltes *-us-* en *-ö-*, que ve a ser la que els francesos representen *-eu-* (feu, creuser).

“Espera”, diu l’Elisabet, “que cridaré una altra persona que parla espanyol, és la miva amiga i sem les darreres”. Agafa el telèfon i fa venir l’amiga, “perquè hi ha un home aquí que vol sentir l’espanyol”.

—Espanyol no, català.

—Sí, nosaltros parlem català, i íu el parlava molt quan anavi al Pas de la Casa a comprar.

—I com li diuen a la llengua?

—Català.

Suposo que els han insistit tant que el que parlen és un patués espanyol que ho han acabat per repetir. Segons la lògica jacobina, fora de l’Estat només existeix el buit i el caos, i si el que parlen aquí no és francès, ha de ser espanyol.

De seguida arriba la companya, Helena Vergés, una dona activíssima i amb un cap molt clar, malgrat els seus 85 anys, que porta pantalons i parla amb una empenta poc usual. Explica que té la cama ranca i que demà se’n va ja cap a Prada, aquí a l’hivern no hi pot estar perquè no pot caminar per la neu. O sigui, que el català es paralitzarà demà a Esposolla, perquè una persona sola és com a màxim un pensant, i no un parlant.

Les dones expliquen amb naturalitat que són les darreres, que d’aquí a poc s’haurà acabat el català, perquè els joves no n’entenen ni un mot. “Resta en Jacques, de cal Pöjöl, i algun altre, però ja no viuen ací, són a la meson de retreta.”

—No li diuen *Jaume*?

—No, a Font-rabiosa encara recordi un Jaume que era pastor, però ací hem dit sempre *Jacques*.

En la seua joventut aquí ningú parlava francès, ningú, sols el mestre. Que va fer la seua feina a consciència, com es pot comprovar... Els pares d'aquestes dones no van anar a escola, així que es van mantenir estalvis de la influència dels agents de la República única, però elles ja ho van patir: "El mestre disia que calia parlar pas català, calia parlar francès, i quan te sentien te donaven un xifla i et deien *parlez français*. La lliçó va quedar interioritzada, i quan Elisabet va dur el seu nen a escola —Helena no ha tingut fills— la mestra li va recordar que calia parlar-li francès, així que, tot i que ja tenia sis anys, va canviar-li la llengua. La decisió no devia ser fàcil dins la família: 'el meu home volia pas parlar francès, deia que ací calia parlar català.'" Però la *Patrie* va guanyar la disputa.

—És pas bon català que parlem nosatros.

—A mi sí que m'ho sembla, acabo de notar que conserven vells matisos, com l'*ací* i l'*aquí*.

—Parlem un poc gavatx... —el terme s'aplica als veïns occitans, en el seu sentit original.

Expliquen que al Capcir diuen moltes coses diferents de la resta. La primera que esmenten és que aquí es diu *íu* i *tö*, i de Matamala en avall, *jo* i *tu*. Amb la -ö-, els capcinesos guanyen una vocal.

Les dones comencen a referir peculiaritats. "Les trufes aquí són *tröfes*... i als Angles, *patanes*. I els gavatxs en diuen *patales*."

Jo em converteixo en un representant del món exterior al Capcir:

—Vosatros diseu *una mica*, i nosatros *un poc*; vosatros *nascut* i nosatros *naixit*; vosatros *sucre* i nosaltros *söcre*...

Llavors passen als refranys:

—Per Nadal cada feda al seu corral. No ho dieu vosatros això?

—La dita sí, pero *fedà* no, és paraula gavatxa; diem *ovella*.

—Per Sant Martí, la neu al pi. Del pi a l'avet pertot se met; o se posa, si voleu. Per Sant Romà, si no hi neva fred hi fa. I n'hi havia moltes de sants: Per Sant Jordi fes ton ordi que per Sant Marc ja és massa tard. Per Sant Julià revira (vosatros dieu gira) la mà, traparàs Sant Sebastià. Per Sant Sebastià renyega les dents, traparàs Sant Vicenç. Sant Antoni de giner, mitja palla i mig graner. Me si més no n'has, freitura en passaràs...

Desenes de generacions han repetit aquests refranys fins avui, potser fins ara mateix, potser aquest cop és el darrer que algú els

vocalitza. L'Elisabet n'afegeix un que segurament durarà una mica més: “Barcelona és buna si la bussa suna, si no suna també és buna.” El Capcir afegeix les seves peculiaritats al rossellonès, no pas al cerdà, de manera que converteix també en *-u-* la *-o-* tònica (*ruig* i no *roig*, *cançú* i no *cançó*), i també omet la *-n-* dels plurals (*bus*, i no *bons*).

—I aquí diuen *meu* i *meua*, com al Rosselló, o *meu* i *meva*, com a Cerdanya.

—Ací *miu* i *miva*.

Com el llenguadocià.

Com a bona part del Rosselló, combinen l’afirmació *sí* amb *ho* (*ò*) —com els occitans—, que havia estat general en el català medieval, i diuen *sàller* i no *sortir*, i *gojat*, com els aranesos, al costat de *pallago*. I *gràcies*...

—Gràcies?

—Disem *mercí*, pero com que ets tu aquí..., però els nostres pares ho deien.

Vaig a Ral a veure un altre conegut, en Joan Vergés, de 78 anys, que quan troba un català el saluda dient “aquest és dels nostres!”

—Quants resteu ara, Joan?

—Ací, que parlem català quatre, i algun més a la casa de retreta. Me fa pler parlar català.

—Pler o plaser, Joan?

—Ací *plaser*, però al Rosselló *pler*.

Com les dues dones, en Joan té dos registres, el capcinès i un català més general, que tant pot ser cerdà, rossellonès o barceloní. Com en la majoria de comunitats petites, eviten els particularismes quan parlen amb gent de fora.

Joan explica que quan ell era jove a Ral hi vivien 250 persones, i ara en queden vint, i cinc són forasteres. A Odelló de Querramat, a l'altra banda del riu, només hi han restat tres habitants.

—I què parlen.

—El pare català i el fill francès.

—I el tercer?

—És foraster.

—I amb els veïns occitans, què parleu?

—Ells, gavatx i nosaltres, català. Hi ha poca diferenci amb el gavatx. Abantes de la guerra anàvem a collir l'avellana a Querigut i hi havia pas cap problema, sols que nos disien *català burro*.

—I que els contestàveu?

—*Gavatx porc*, naturalment. Sempre s'ha fet així. Ahir vam celebrar la festa major i hi havia un acordionista gavatx, i s'ho va haver de sentir tota la nit..., era per riure..., i ell també responia com calia.

Joan em recomana d'anar als Angles, un poble que assegura que sempre s'ha mantingut a part i era conegut perquè els seus habitants només es volien casar amb gent del mateix poble. “Vés a l'hotel Cocq d'Or; hi parlen molt bon català.”

Puigbalador, l'últim vilatge abans de la gavatxeria, apareix desert, perquè amb la caiguda de la tarda el fred es fa notar de valent. Té la dignitat de retolar els carrers en català: del Castell, del Rentador, Impassa de la Gàbia...

A partir d'aquí la vall comença a caure en picat acompanyada pel riu Aude, que s'estimba per uns congostos estrets i intrincats entre boscos druídics d'arbres molt poderosos. Segueixo avall uns quilòmetres, fins que un trencall a la dreta indica *Escouloubre*, i remunto una carretera costeruda fins al País de So.

Jerôme Aniort viu en una de les cases principals del poble *l'ostal Mis*. Asseguts a la cuina, amb els típics i indigeribles *sirops* francesos, l'home desgrana històries del país. Els catalans? i tant que s'hi ha fet! ara ja no s'intercanvien el nom del burro i el porc, com abans. “Ens enteníem perfectament cadascú en la seua llengua, com a bons veïns, abans que el francès acabés amb tot.” El català és una llengua amb molts matisos, per exemple “foraster” i “estranger”, dóna una informació que ni l'occità ni el francès poden atènyer.

—Com està l'occità aquí?

—Només som set que el parlem, quatre homes i tres dones, i tots passem dels setanta anys. Amb nosaltres desapareixerà l'occità a Escolobre.

Als Angles la senyera —aquest cop la quadribarrada— oneja a la torre del castell que domina la vila, i també al campanar de l'església. Potser sí que aquí són una mica especials... L'hotel Cocq d'Or es troba a la Place Cocq d'Or, de manera que no hi ha pèrdua. La mestressa, que és a la recepció, em rep amb joia quan sent parlar català, i va a cercar el seu pare, “que va néixer el 1905 i té tot lo seny”. Ella parla un bon català, però el pare, Pau Samson, ho fa com si no haguessin existit ni la *Révolution* ni la *Libération*, no té ni un borrall d'accent d'inspector Clouseau.

La filla, Paulette, també va patir la repressió directa dels *instituteurs* malgrat els seus 67 anys: “A mi lo mestre em donava una bola cada cop que parlavi català, i l’havia de passar, i el darrer que la tenia era punit.”

—I què li passava al darrer?

—Li feien copiar quelcom.

Pel que es veu, s’havien moderat respecte a l’època de l’Elisabet Autornès, ja no era la “xifla”, sinó simple tortura psicològica.

Però potser era una consideració envers les nenes. A la conversa s’hi afegeix el marit, Joan Cortade, que explica que “a estudi nos estiraven les orelles; calia parlar francès als cinc anys, quan hi començaves [ell va nèixer el 1924], i era pas fàcil, perquè els pares sabien pas una paraula de francès”.

Ja som una colla de quatre submergits en la nostàlgia dels temps passats. “Sí, és veritat que la gent dels Angles sempre han estat especials al *Catcir*, i que no es volien casar amb la gent de fora.”

—Dieu *Catcir*, com els mallorquins?, tot i que l’ordre deu ser l’invers.

—Bé, sí... però cal dir *Capcir*, perquè s’escriu amb pe... Abantes anàvem a peu a tot arreu, perquè de cavalls n’hi havia pocs, i calçats amb esclops de *fösta* (fusta) que era el que portava tothom; hi posaven palla, per a tenir els peus calents: el nostre era un país de misèria. Teníem més comunicació amb la gavatxeria que amb Perpinyà, fins i tot amb Carcassona, on hi tenim el bisbat.

—Jo he vist les primeres votures —diu el pare—, bé, ací en diem *otó* (auto), *votura* és a Perpinyà. Als dotze anys en van regalar un veló, que havia fet servir ja el meu cosí, i ja vaig poder anar a Formiguera sense caminar. Als Angles no hi havia ni carnisser, ni bulanger. Se pastava a casa i fèiem pas (pans) de quatre o cinc quilos. Aquí l’únic que hi havia eren patanes i segle.

—Segle?

—Un cereal amb què feien pa moreno. El dia que arribava merlösssa era una festa. Amb el que gitem ara, abans hauríem passat.

—Què és la merlösssa?

—A Ronellà ja en disen *merlussa*, pensi que vosaltres en diseu *bacallà*.

Hi havia una cançó, diu la dona, que sentia quan pastaven: “El pardal quan s’acotxava feia remor, feia remor, per veure si el sentia la siva amor, la siva amor... És bonica, eh?”

—He sentit *vusaltres* i *vusatrus*; com ho dieu aquí?

—Disem *vusautris*, me quan tenim qualche foraster parlem com ell, només parlem capcinès entre nosautris, sempre ho hem fet així.

El turisme ho va canviar tot. Justament en Pau va ser un dels protagonistes de la mutació, perquè va ser batlle del poble durant vint-i-cinc anys i, segons explica el gendre, “ell va ser qui va tinguere la idea de l’estació d’esquí i se va haver de batre amb tothom per la fer, perquè ningú hi creia”.

Tornem a la llengua i expliquen que al Capcir hi ha tres parlars: el de Matamala, “que és més com al Rosselló o a Barcelona”; el dels Angles i Formiguera, que seria el central, i els dels pobles del baix Capcir: Vilanova, Ral, Puigbalador, Esposolla, Riutort, Font-rabiosa...

—I quines diferències hi ha?

—A Matamala ja diuen *jo* i *tu*, i *pujar* i no *pöjar*, i al baix Capcir és més gavatx. Hi ha també mots diferents, per exemple a Matamala diuen *xicoia* i ací *gallinetes* a unes herbes per a fer enciam. O a Matamala *garravetes*, i ací *pomilles* i a Formiguera *pometes*. A Matamala diuen *escumbra*, com al Rosselló, i a la resta del Capcir, *engranera*. Ací, *pöjar* i a Matamala, *muntar*. Ací, *açò* i a Matamala, *això*. O ací, *quatre*, i de Formiguera en avall, *catre*. I ací, *patanes* (la paraula emblamàtica), a Matamala *trumpfes* i pensí que a Perpinyà diuen *patates*.

Els mots que s’utilitzen per a marcar la diferència entre el capcinès i la resta del català són *íu* i *tö*. “Nosautris disem el tet te caurà dessös...”, afirma el pare, i el gendre replica: “no escriguis això que se’n fotran, diran, ‘com parlen en aquell vilatge!’” De fet, jo els he demanat que enraonin com ho fan sempre, i Paulette els ho repeteix de tant en tant, perquè —sembla que de manera inconscient— es passen al rossellonès, i fins al barceloní. Però la seua consciència de catalanitat és total, respecte als veïns i respecte a tots els Països: “Vam anar a Palma de Mallorca i allí érem a casa, nos compreníem fàcilment.” O “me fa plaser que vingui gent de Barcelona perquè demanen aiga de l’aixeta. Aixeta! Abantes se deia així, no *robinet* com ara!”.

La filla del matrimoni entra al local i m'expliquen que "la nena ja no coneix el català".

—Nena? No és *nina*?

—*Nin* al Rosselló, ací *nen*, o *pitit*, o *pallago*, però aquest ja és més gran, un *noi*.

—Però *noi* aquí no es diu...

—No, *pallago*.

La *nena* te quaranta anys i explica que als Angles sols parla català la gent de cinquanta en amunt, dels seus anys ja no hi ha ningú.

—No el volen parlar —diu Joan Cortade.

—La culpa és vostra, de la vostra generació, que ens heu parlat francès —diu la filla en aquesta llengua. Si jo sabés parlar català el parlaria, però no en sé.

—Era la moda, mecagon nou! —diu el seu pare, i es fa un silenci a la sala que dura una bona estona.

Opto per una pregunta filològica com a sortida.

—*Mecagon nou*? És la primera vegada que ho sento.

—Sí, perquè el pròxim número, deu, és poc correcte.

Agafo la carretera que va directa a Matamala i travesso el poble en direcció al coll de la Creu, per a arribar fins a les Garrotxes del Conflent, que és una de les valls més trencades i inaccessibles del Pirineu habitat. La persona més anciana del primer poble, Ralleu, és Helena Bournet, nascuda el 1908, que trobo a casa amb tres generacions dels seus descendents; la seua filla, amb la qual parla català; la néta, que parla francès, i la besnéta, que no entén el català. La dona conta la història de l'escola: donaven una "planxeta" (plaqueta) a qui sentien parlant català, i el que la tenia a l'hora de la recreació havia de copiar la consigna del règim. És una cosa que no paeix gens bé el marit de la néta, un home enèrgic d'uns 35 anys. "Ens han robat el patrimoni cultural, ens han pres el que érem, ens han humiliat...", però ho diu en francès i ho admet com una cosa consumada. Tanmateix, això implica un mínim d'anàlisi, cosa altament herètica a l'Hexàgon, on la República unitària és una religió.

Cauders de Conflent és un altre poblet diminut, com tots els d'aquesta vall de petja impossible, que es troba emplaçat en una coma que li dóna horitzó. Cauders té una història peculiar: el 1952 el poble va demanar l'electricitat; però pujar-la requeria una gran inversió, els

accessos aquí són complicats, així que a París van decidir que els era més pràctic abandonar el poble. Van col·locar els homes al ferrocarril i a correus, i feina feta. Els pagesos convertits en funcionaris van vendre les cases a preus d'enderroc, moltes d'elles a parisencs que encara se'n freguen les mans. Com que els nouvinguts necessitaven serveis, l'any 1954 van tenir ja l'electricitat instal·lada; és de preveure que l'Administració ja havia aconseguit posar una creu més al mapa, un altre poble quedava desnaturalitzat.

Marcel Rous, nascut el 1927, va ser dels pocs que no va vendre i als anys setanta va tornar. Ara és l'únic nadiu en un poble abandonat a l'hivern i ple de paracaigudistes a l'estiu, i explica en un català impecable que segons documents antics que conserva a casa, el seu llinatge es va escriure Ros fins que algun funcionari del registre va tenir a bé passar-lo pel sedàs. L'acompanya el seu nét de set anys, a qui s'adreça en un bon francès.

Vaig a dormir a Censà, el poble més alterós de les Garrotxes. Hi ha un allotjament molt ben condicionat, un cau francès, concretament Gîte de France, instal·lat a la casa principal del poble, que ha estat arrasada per dins per a adaptar-la a les noves necessitats. Hi havia un enorme foc a terra de pedra massissa que ha anat a parat a les escombraries, com altres efectes insignificants, com ara els mobles històrics.

Quan sent parlar català, l'home que m'atén, que no té més de 32 o 33 anys, em somriu i em demana disculpes. He estat de sort, he trobat una persona educada. No sols això, diu que està estudiant català amb els vells del poble..., però les lliçons deuen anar lentes, perquè no coneix més que una dotzena de paraules. "És una llàstima", diu, "nosaltres encara hem sentit la llengua i hem pogut veure que aquí hi ha hagut una cultura antiga; però ells", i assenyala el seu fill de quatre anys, "no sabran ni que hagi existit".

Baixo pel vessant del Conflent fins a Aiguatèbia per una carretera amb uns estimballs que glacen la sang. Aquest poble és conegut a tota la regió per l'eslògan brillant que la República va exhibir-hi: *Soyez propres. Parlez français*. S'ha fet molt famós i ha tingut diverses interpretacions; l'escriptor Antoni Cayrol (Jordi-Pere Cerdà) diu que eren dues frases diferents, que als anys trenta, quan ell anava a escola a Cerdanya, hi havia molta misèria per totes aquestes valls i els mestres

sempre recomanaven als infants rentar-se. El militant catalanista Ramon Gual opina que, per molt que fossin dues frases diferents, la intenció semàntica és una de sola: associar la brutícia i el català. Avui l'eslògan apareix relluent pintat de nou a la paret de l'escola tancada. Hi ha persones entestades a conservar l'evidència de fins a quin punt la gran França es va acarnissar contra els més desvalguts, contra els infants.

Clotilde Bournet, nascuda el 1907, va anar a aquesta escola i recorda molt les frases comminatòries. Quan els minyons hi entraven, els feien ensenyar les manetes i allí mateix hi havia una bacineta perquè se les rentessin. Ella recorda que la llengua del poble hi era prohibida, però solament va anar a escola fins als dotze anys.

—Així doncs no vau fer cas al mestre.

—Me si aquí no es parlava altra cosa que català, que volíeu que féssim? Hi va haver un minyó que va anar al servici —Quimet, crec que li dèiem— i quan va tornar parlava en francès, i la gent se li'n reia. “Quimet, que te'n recordes del català avui?”, li demanaven.

La carretera baixa i baixa fins que desemboca a la vall de la Tet, la principal del Conflent. Aquí a prop queden els poblets de Suanyes i Nyer on, segons Coromines, arriba la corrua de noms d'etimologia bascoide que passen de Cerdanya. El senyor d'aquesta darrera vila va encapçalar la famosa bandositat dels nyerros al segle XVII, que s'enfrontava als cadells, el senyor dels quals procedia de Bellver de Cerdanya.

Faig la circumval·lació del massís del Madres per a enfilem-me cap a la petita vall de Noedes, al capdamunt de la qual hi ha el poblet que li dóna nom. Arribar-hi és també una odissea de voltes i revoltes. Étienne Marc, nascut el 1911, dedica el seu molt temps lliure a fer collars de fusta per al bestiar, als quals llavors figures geomètriques, “tal com els havia vist fer a la gent gran”. La quadra de casa seua n'és plena, i a cada cercol cisellat hi ha penjat un esquellot d'acord amb la seua mida. A Étienne li costa una mica recuperar la vella llengua:

—Ja no el parli mai, el català... només restem tres persones del vilatge... Amb qui voleu que el parli? Tots els que vénen el saben pas. Quan era jove aquí hi havia 300 persones i no fèiem servir altra llengua, i ara això és un desert.

—I en aquell temps éreu ja Étienne o encara Esteve?

—A mi sempre m’han dit Étienne, però quan era petit encara hi havia Esteves entre els que tenien vint o trenta anys. Els deien Estevet o Estevenó... O Janó, de Joan..., però ara totes aquestes coses s’han perdut.

Sembla, doncs, que els noms en català van ser eradicats en un temps rècord amb l’arribada de l’escola obligatòria, fins i tot en pobles com aquest, dels més apartats del país. Cap dels vells consultats els donen en català, tot i que a en Joan de Ral encara hi ha gent que li diu així.

A baix, a la Plana, les coses són ben iguals. A Bou (permutat a Baó perquè l’original és impossible de pronunciar en francès), tocant a Sant Esteve del Monestir, un home de “quatre-vints nou anys” s’estranya que li preguntis pel català, “és una cosa antiga, sem catalans des de sempre”, conscient que ha esdevingut ja una raresa. L’original escut de la vila corrobora les seues paraules: “Arribar i moldre”, hi figura. Ell parlava la llengua amb la seua dona, però va pujar els fills en francès.

—Per què?

—L’escola...

—Però us hi van obligar?

—L’escola... Tot ho feien en francès... —i s’arronsa d’espatlles.

Però avui al poble el català se sent bastant, perquè ha arribat gent d’arreu a propòsit de la Primera Trobada de la Catalanitat. Al país hi ha una minoria molt activa i quasi heroica entestada a complicar-li les coses a l’àngel exterminador de la República. Sort d’ells.

A la diminuta plaça de la vila, els Castellars del Riberal, els amfitrions, i una colla de Sau s’enfilen cel amunt. Tinc a la vora un home que duu una gorra amb la inscripció *Fièrre d’être Catalan* que explica en francès a la seua dona que els del Riberal són de Baó, i els altres, “*Espagnols*”. Fa goig sentir una nena d’uns sis anys de la canalla dels castellers locals parlant català. Hi ha molt poc jovent entre el públic. Els joves són al Can Joan Café i creuen que “Arribar i moldre” és llatí.

Durant tot el dia se celebren a la vila manifestacions del folklore català més típic. El primer acte de la tarda és cant coral, que es fa a l’església. Tots els membres de les dues colles —una de Bou i l’altra

de Cabestany— són vells —alguns molt— i entre ells s'expressen en francès. Canten “Muntanyes regalades”, “Rosa d'abril”... i una cançó dedicada a la caragolada, la gran festa gastronòmica del Rosselló. “Si seu català, fareu la cargolada”, diu, o una cosa així.

Acabada l'actuació, el president de l'associació Aire Nou, que és qui organitza els actes, puja a l'altar a felicitar els cantaires i a fer-los lliurament d'una placa. Parla en català amb un fort accent francès i la directora de la coral li diu que no l'entén, que si pot parlar la llengua de l'Estat; ell li replica que no i continua. En acabat, m'explica que la seua associació mira de promoure tot el que sigui català: castells, diables, cançó, la Trobada... Són una colla reduïda de gent no gaire jove i tots fan de tot.

—Fins i tot els castells?

—Sí, sí, també els castells.

En acabat, a la flamant plaça de Catalunya, un espai nou retolat així com a demostració que la llengua del país ja no fa vergonya, el grup Les Veus de l'Estany, de Sant Nazari, fa un recital d'havaneres i en un racó bull el cremat. Canten bones cançons en bon català, però el portaveu s'adreça al públic en francès. Els joves continuen a Can Joan, que és a la vora.

Passo per *Saint-Estève*, on en una rotonda hi ha escrit a terra en lletres d'un metre i mig el nom de la població amb plantes de bardissa. Algun segador ha tallat arran la *i*, com ho demostra l'espai vacant (del guió i l'accent no en queda cap rastre), amb la qual cosa el parterre fa goig. Perpinyà ve immediatament després amb doble indicació en francès i català, i se'm dóna la benvinguda també a mi, però abans l'han donada a francesos, espanyols, anglesos, italians i alemanys. Un mural espontani —i probablement clandestí— anuncia en lletres enormes: “Estimem la nostra llengua. Parlem català.” Això vol dir que aguantem! Mentre les parets parlin, mentre la gent s'exclami, el Rosselló serà català.

Surto de la capital per la carretera que s'enfila per l'Albera cap al Pertús, el poble francès que ha desplegat per motius comercials un barri espanyol que pertany a la Jonquera. Decideixo pujar cap a Bellaguarda, la gran fortificació aixecada pel rei de França en el lloc d'un castell medieval per protegir els seus guanys territorials, per sota, just a sobre de la línia fronterera, el vell priorat del coll de Panissars,

del qual se n'han excavat les socolades arranades. La separació perpetrada entre París i Madrid no va respectar res. En aquest mateix punt, el 1285 les tropes de Pere II, comandades per Ramon de Montcada, van fer estralls entre els exèrcits en retirada de Felip III de França. Eren altres temps.

Davallo cap a la Jonquera, on el primer que veig a l'entrada és el rètol gegantí de l'Hotel Puerta de España. Decideixo entrar a l'allargassada part antiga de la vila, que no conec malgrat les moltíssimes vegades que he circulat per aquest indret. Camino pels carrerons estrets i em congratulo de trobar una placa dedicada a l'admirat Carles Bosch de la Trinxeria, natural d'aquí i nascut a Prats de Molló (no fa tant que la frontera ho és de debò). M'assec al Cafè de la Plaça, a la plaça de l'Ajuntament, on, tret del nom, no hi ha el més mínim rastre de la llengua de l'escriptor. Pels altaveus ressona a tot estrop una cançó aflamencada que descriu els amors apassionats d'un gitano; "*lolaiiilo, loolailo!*", s'esgargamella el cantaire. Ja sóc a la Catalunya catalana!

PARLAR GITANO

PERPINYÀ, VALLESPÍR, FENOLLEDA

És diumenge i la plaça Cassanyes de Perpinyà bull pel mercat setmanal. Hi ha senyeres arreu, un home descarrega caixes cofat amb una barretina, “Vine a la Bressola, parlarem català”, hi ha escrit en una furgoneta..., però no sento la llengua a cap dels pagesos arribats del camp o dels artesans que venen productes tradicionals. El català sols és en boca de dones vestides de negre amb mocadors al cap, que porten faldilles cenyides, i de les pallagues joves que les acompanyen amb minyons als braços. En dos o tres racons de la plaça, fan rotllo homes de rostre colrat amb bigoti i barret, vestits també de negre, que només usen la llengua del país. Són els gitanos de Sant Jaume i aquest és el seu feu, el seu domini antic, l’únic illot monolingüe català al nord de les Alberes.

Aquí mateix, en un dels carrerons que s’endinsen en el barri, demano per en Manuel. Una nena d’uns vuit anys m’informa que és a la litúrgia i no pot tardar. Fa un dia assolellat i tot és ple de gent, amb una legió d’infants que corren amunt i avall, i dones i homes que s’estan palplantats o asseguts a les voreres. Una veïna s’aboca a la finestra per a estendre la bugada, que regalima estenalls avall; una altra crida des de l’entrada d’una casa “Pierrette! Pierreeette”, la qual deu viure molt amunt, si jutgem pel to; una votura atrotinada intenta passar i l’home que la mena exigeix als minyons que juguen a pilota que s’apartin, “fora d’aquí, collons!”; “au, fora”, rebla un veí repentinat que se’ls mira des del portal; d’un planta baixa, protegida del carrer amb un somier, s’escampa la flaire del dinar.

Finalment arriba en Manuel, que duu una Bíblia a la mà i una corbata tan gran que li cobreix mig pit. El vestit gris que porta li va també una mica gran. L’home, d’uns 35 anys, és músic, però ara ha abandonat l’ofici “per servir Déu; ara sols toqui la campana a l’iglesi...”

—Vaja, com en Peret. El coneixeu?

—Sí, me ell va tornar a caure... —i posa el dit polze cap a avall i fa una ganyota de disgust.

—I no es poden combinar les dues coses?

—Una font no pot rajar aigua dolça i salada alhora... Me compreneu?

—M'agradaria sentir com parreu els gitanos de Sant Jaume.

—Nosaltros parlem diferent dels paios. Nosaltros d'això en diem *ampolla* —i n'assenyala una que hi ha en un racó—, i ells *botella*; i d'això —i pica amb el peu— *terra*, i ells *sòl*.

—I les paraules de la música?

—Aquí cantem flamenc, en espanyol, perquè els vells van venir d'Espanya.

—I compreneu el que dieu?

—Les paraules que cantem sí, encara que no sapiguem l'espanyol; però també n'hi ha que el parlen, com aquesta família —assenyala la casa del davant—, que són d'aquí de tota la vida i parlen espanyol.

Estem xarrant a peu dret davant de l'entrada de casa d'en Manuel i ell s'excusa, diu que li cal dinar per tornar a la litúrgia. “Parreu amb en Pito, l'amo dels gitanos, ell sap moltes coses, la seva mare va ser la darrera que va parlar la llengua dels gitanos.”

Ensopego amb en Pito, que viu just a la vora, sortint de casa atabalat. “Ara vaig al cementeri i m'esperen, però torneu més tard.”

Tiro carrer amunt i m'aturo a parlar amb una dona que és asseguda a la porta de casa en una hamaca plegable. M'informa, amb un accent que sembla de Girona, que l'única llengua que es parla aquí és el català, i em sorprèn quan em diu que els seus pares eren de Madrid i que ella és nascuda “a Vilanova, a prop de Besiers”. Els seus fills es dediquen a la música i tenen un grup que canta pels pobles.

—Aquí tothom fa música.

—Els gitanos portem la *música* a la sang.

El carrer Llucià (antic Gran de Sant Jaume), que és l'artèria principal del barri, està ja absolutament pres pels magribins, que des de fa uns anys disputen l'espai als habitants tradicionals. Arribo a la plaça del Puig, l'altre gran espai obert i un dels punts vertebradors de la zona. D'una casa esbatanada surt una melodia trepidant: *Llegaré hasta donde estés, yo te he de ver, quiero volver, volver, volveeer...*

En un dels costats hi ha un gran edifici que sembla una caserna, amb un gran pati ple d'adults i de molts infants que corren i juguen. Un noi d'uns disset o divuit anys m'informa en un català impecable que això va ser, efectivament, una caserna de soldats, després s'hi van instal·lar els *pompiers* i ara hi viu gent.

—Aquí tothom parla català?

—Aquí sempre parlem gitano, però a fora parlem paio; quan anem a fer papers o a altres llocs.

—I el paio què és?

—Francès.

Des que els carrers de Perpinyà els han retolat també en “gitano” un aprèn moltes coses dels “paios”. La Rue de l'Anguille és, en realitat, el carrer d'en Guilla; passat de mamífer a peix amb total impunitat, però amb un significat tanmateix. Però i la Rue de Saccabeille, que és el carrer de la Seca Vella? Recorrent el país un se'n fa un tip de trobar humorades així. El Camí de l'Era resulta ser el Chemin de l'Aire, o el puig dels Tres Hereus, dels molt feliços Très Heureux... Quins paios, noi...

L'església de Sant Jaume que dona nom al barri és una de les referències de Perpinyà. D'aquí surt la famosíssima processó de la Sang (escrit a l'antiga, *Sanch*), el Divendres Sant, amb emmascarats amb cucurulles, penitents amb cadenes i monuments de cristos i marededéus, molt coneguda a França perquè per a ells resulta molt exòtica. Quan hi entres, tens una sensació rara perquè el temple és capicua, hi ha l'altar principal a la dreta i un altre al final de la nau, a l'esquerra. L'explicació al fenomen és que a l'església del segle XII la confraria de la Sanch hi va afegir la seua capella al XVIII, i els *enfants* de la Revolució jacobina van suprimir la separació entre les dues. En tot el conjunt sols detecto una frase escrita en català, la que demana un donatiu d'un euro per encendre els llums, la darrera en una llista de cinc llengües. *L'euro c'est l'euro*.

A la tranquil·la placeta davant de la portalada gòtica hi ha l'École La Miranda (li han respectat la a final!), que al frontispici duu el famós *liberté, égalité, fraternité*, una altra de les humorades dels francesos, demostració palpable que els eslògans publicitaris funcionen ja des d'antic. Només cal esventar-ne un i es pot continuar fent exactament el contrari amb total impunitat.

Torno a casa d'en Pito i ell encara no hi és. Segons els fills, tenen parents a tres cementiris i fer la ronda duu el seu temps. L'home, d'uns 45 anys, m'explica que aquí parlen tres llengües: gitano (o català), francès i espanyol. "Me el català és pas ben bé una llenga... Com li diuen...?" dubta i ho rumia, sembla que no li surt la paraula "dialecte", i remata: "és una llenga morta, vet-ho aquí, és morta." Som al carrer dels Mercaders —que va de la plaça Cassanyes a la del Puig—, que és ple de gom a gom, amb moltes portes obertes que mostren la vida a l'interior; hi ha gent asseguda a taula i altres han sortit ja a pair el dinar. Com al matí, els homes van impecablement endiumenjats, però moltes dones s'han posat ja roba de feina i aboquen poals d'aigua al carrer i hi passen escombres ensabonades.

Continuo la meua badoqueria urbana a l'espera que en Pito completi els deures amb els difunts i surto de Sant Jaume per la plaça de la Revolució Francesa, que abans era de la Converseria, perquè aquí hi havia el convent dels dominics, que convertien els jueus. A la Casa Xanxo, un dels palaus nobles de la ciutat, està tot retolat en bilingüe, com es fa ara arreu des que dos *jurats* catalanistes a la Casa de la Vila ha fet de Perpinyà La Catalana. Al l'interior hi ha una exposició que explica clar —i català, ben català— com va anar l'annexió dels Comtats a França, amb matances, persecucions, xantatges i repressió a balquena, i la construcció de cinc grans fortaliseses a tot el territori (Bellaguarda i Montlluís en són les principals) per a controlar tant la nova frontera com els habitants del país. Em sobta trobar una cosa així, perquè la versió francesa sempre ha estat en la línia *enfants de la Patrie*. Sens dubte hi ha una nova generació de perpinyanesos que no tenen inconvenient a dir les coses pel seu nom. Porto al cotxe una guia francesa dels Pirineus i n'extrac la versió *oficial* per comparar:

"Acabades les incursions visigòtiques i sarraines, seran els comtes francs els que administraran la Cerdanya i el Rosselló. Al segle XII, els darrers descendents dels francs lleguen els seus feus a Alfons II d'Aragó. En endavant, el Rosselló unirà el seu destí al de la Catalunya espanyola [segles abans que existís Espanya]. Perpinyà pendrà un auge important i es convertirà en la capital dels reis de Mallorca. La fortalresa de Salses, on es vigila la frontera, no impedirà els previsibles desitjos de reconquesta francesa. Contínuament perdut i recuperat, el Rosselló serà definitivament francès pel tractat dels Pirineus, l'any 1659. Això

no l'impedirà conservar certs drets i aquesta originalitat tan seua, forjada en el contacte de la civilització hispànica.”

Per fi en Pito ha acabat de visitar difunts i em rep en el seu pis tocant al carrer dels Mercaders. Comencem parlant de música, que és el cos i l'ànima dels gitanos, no sols dels de Perpinyà.

—Al català li agrada molt el flamenc. Nosaltres hem après l'espanyol per cantar. Per exemple, *te quiero és t'estimi*, i *te amo* també vol dir això... I és que molts gitanos han vingut d'Espanya; ja siguin catalans, espanyols, navarros o aragonesos, i s'han ajuntat a Perpinyà. Vam sortir de l'Índia fa mil anys i vam passar per Espanya, i els vells sabien parlar espanyol. Per exemple, els meus jaios del costat de mare eren de Balaguer, i la mare de la meua mare era naixida a Vilafranca del Penedès. Se deia Escuder, i els altres Garci i Castro.

En Pito es diu Manel Cargol, i té el cognom més comú dels gitanos de Perpinyà, i la seua dona, la Jeanne (Jana), que s'incorpora a la conversa, es diu Espina.

—I d'on us ve el malnom?

—Quan vaig néixer vaig pesar tres quarts de quilo; pensaven que no aguantaria gaire i cantaven en espanyol “en tocant el pito en tocant el mono”, i em va restar. Jo vaig néixer en un carro, però quan tenia vuit dies els meus pares ja van venir a Sant Jaume.

—I com és que en moltes ciutats franceses hi ha gitanos que parlen català?

—Tots els que parlen català vénen de Perpinyà. N'hi ha arreu, a Lió, Marsella, Arles, Tolosa, Carcassona, Narbona, Besiers... i molts puestos —i afegeix amb orgull—: Perpinyà és la vila d'Europa que té més gitanos, en som 10.000, n'hi ha més que a Sevilla!

—I a tots aquests llocs conserven el català?

—I tant! Tinc germans i nebots a Montpeller, i hi ha molts anys que han partit i els seus nens parlen català.

La Jana comenta que un nebot seu que viu a París és “el president dels gitanos d'Europa” i m'anima a anar-lo a veure, que “em convidaran a estar a casa i em donaran de menjar”. I també parla català.

Em fixo en el parlar d'en Pito, que té més elements del català central que no del rossellonès: *nen* i no *nin*, *noi* i no *pallago*, *són* i no *sun*, *roig* i no *ruig*, *gos* i no *ca*. La Jana em diu de *vostè*, un tractament desconegut al Rosselló. Li faig notar i em contesta que sí, que *nin*,

ruig o *ca* “ho diuen els paios, pas els gitanos”. Li sento referir-se al pa com a *manró*, i recordo la meua mare dient *un manró de pa*, una expressió que li havia sentit solament a ella.

Els pares d'en Pito “havien menjat marcures, com si fos un llapí (conill), quan eren amb una caravana al cementiri de Perpinyà; en gitano en diem caravana el que en francès se'n diu *rouloutte*”.

—I que són *marcures*?

—Gats, però en la llengua dels gitanos.

En Pito em dóna altres trets distintius de la *llengua dels gitanos*, que aquest cop és el caló. *Gos*, per exemple, es diu *juquel*, i *gat*, *jucalí* o *marcura*, i *diclo* és el mocador “que les dones velles ensenyen al carrer tacat de sang per demostrar la virginitat de les núvies”.

—Quan els gitanos xoraven (pispaven) gallines deien “diquel que vinyela acaí”, guaita que ve el paio, o “que ve la gatxó” o “el xuvurró”. *Xavó* és *nen*, *xaví*, *nena*; *home*, *rom* i *dona romí*.

La mare d'en Pito va ser la darrera de Sant Jaume a expressar-se en caló, i la Jana diu que “era pura gitana i parlava veritable català”, però se m'escapa si es refereix al romaní o a la llengua neollatina.

Pregunto si la seua gran festa és la del *diclo*.

—Sí, però el Nadal també és una festa important, és el dia del perdó, quan els vells ajunten els que s'han barallat perquè tornin a ser amics.

—I quines festes més es fan al barri?

—Per Sant Joan els vells encenien fogueres i agafaven borrarxeres, era una gran festa, però ara ja no es fa.

De cop ressonen crits per l'escala: “Pito, Pito, baixa!” *L'amo* dels gitanos demana excuses i surt a la porta. Al cap d'una estona torna i comunica que se n'ha d'anar, que ha de cuitar a posar pau en una família. Aquesta és una de les seues feines, i el criden tan sovint que ja n'està fart, perquè “cada dia tinc de sortir tres o quatre cops”. Recentment ha tingut dos casos difícils: dos nois del Vernet (un barri de cases noves perifèric on viuen molts gitanos) es van disparar i va haver d'anar a la prefectura de Policia a reconciliar-los, i també un tribunal de vells va exiliar una família per una falta comesa, i els afectats li van demanar que intercedís. La Policia també el crida com a una mena de jutge de pau, perquè procuren que les coses s'adobin primer per la justícia gitana, si no mai s'acaben de tancar les ferides. “Sóc mediator entre la justícia i els gitanos”, diu ell, i se'n va.

Em quedo encara una estona conversant amb la Jana, una dona dolcíssima que em mostra una medalla d'or que duu al coll amb una foto gravada del seu fill mort de sida fa tres anys, “però encara em queden dos nois i una noia”. Hi ha també un nebot de visita, que em diu que està d'enhorabona perquè la setmana passada va ser “jaio”.

—Jaio, però si sou molt jove! Quant anys teniu?

—38, però em vaig casar als quinze.

Qui coneix més bé aquest món tan particular dels gitanos de Perpinyà és el filòleg Jean-Paul Escudero, que hi ha conviscut durant anys i n'ha fet la tesi doctoral, i vaig a Ceret a trobar-lo.

—És impossible que els païos penetrin en el món dels gitanos —explica d'entrada—, tenen una façana amb nosaltres i mai saps què pensen en realitat. Et presentaran al *rei* dels gitanos..., però no existeix una figura així. Tot funciona per famílies, i cadascuna té un patriarca o una matriarca, que ho és per edat, i cada família és un món. Això val també per a la llengua. Entre ells parlen una cosa i amb tu una altra, i mai acabes de conèixer la identitat lingüística de l'individu.

Escudero aclareix, però, que la morfologia i una bona part del lèxic dels gitanos de Sant Jaume no pertany al català septentrional, sinó al central. Mentre els païos diuen *cançú* i *llup*; ells fan *cançó* i *llop*. Això explica perquè el seu origen es troba a l'altra banda de la frontera, perquè el canvi de *-o-* tònica a *-u-* es va produir ja al segle XVI al Vallespir, la comarca més meridional de la Catalunya Nord, on va arribar per influència del rossellonès. I hi ha un cas d'una família que parla català septentrional amb elements nord-occidentals. Diuen *llegivi*, *perdivi* o *escrivivi*, que és l'adaptació local del *llegiva* pallarès. Quan els preguntes, et diuen que els seus jaïos (paraula que al Rosselló només usen ells) ja havien nascut aquí.

Els gitanos apareixen documentats per primer cop a la Corona d'Aragó al segle XV, al mateix temps gairebé que els primers de la península Ibèrica, el 1425. Als segles XVI i XVII una política d'expulsió sistemàtica els en va allunyar, si bé algunes famílies privilegiades —potser integrades— van poder quedar-se. Sabem que un fill de “Jaume Batista gitano” va ser batejar a Tuïr el 1595, i que el 1623 va ser capturat per barallar-se amb altres gitanos “Joan Ximenez de molts dies a esta part casat y domiciliat en lo lloc de St Esteva del Monestir” (a tocar de Perpinyà).

Amb l'annexió a França el 1659, els gitanos van poder viure en aquest bocí de Catalunya, i amb els decrets de Nova Planta va canviar també la seua situació al Principat. Les mesures d'expulsió van quedar anul·lades i les noves lleis castellanes els van imposar el sedentarisme. Les autoritats van establir rígids controls perquè aquesta llei es complís i el 1749 van acabar detenint tots els gitanos del regne. Totes aquestes mesures degueren provocar la fugida de molts gitanos catalans del sud cap al Rosselló. El desplaçament de població va continuar quan una llei de Carles III els va fer, el 1783, iguals a la resta de la població i els va llevar les restriccions. En aquell moment Perpinyà devia tenir ja una colònia gitana important que va seguir atraient familiars i amics del sud, perquè els catalans de les dues bandes van seguir relacionant-se normalment entre ells, malgrat la frontera, fins a principis del segle xx. El 1930 encara arribaven gitanos de Figueres. De fet, hi ha intercanvis entre les dues comunitats: a la guerra del catorze els de Perpinyà se'n van a Figueres, i el 1936 passa a la inversa.

—A Espanya hi va haver persecucions i lleis restrictives contra tots els grups diferenciats (gitanos, moriscos, jueus, judaïtzants...) i els únics que se'n van sortir van ser ells —recalca Escudero.

—Perquè ells són catòlics...

—Sí, però no parlen com els altres, ni vesteixen com els altres, ni treballen com els altres.

Els cognoms de gitanos més habituals a la Catalunya de l'època eren, per aquest ordre, segons ha establert aquest estudiós: Jiménez/Jimenes, Ximénez/Ximenes, Pubill/Pobill, Batista/Babstista, Escuder, Malla/De Malla, Escudero, Carbonell, García i Hernández.

Amb les guerres napoleòniques hi va haver molt moviment de la Catalunya sud cap a aquí i molts van passar la frontera. S'ha trobat un document de 1833 que explica que tot un barri de gitanos de Tolosa de Llenguadoc parlava català, i els deien *les Catalans*.

A principis del segle XIX hi ha documentada una família gitana a Sant Jaume, que aleshores era un barri popular no gitano. Aquesta família havia vingut de la Catalunya sud. No se sap si abans ja n'hi havia d'altres. Al segle XVIII la majoria de cognoms gitanos de Catalunya eren castellans (com als jueus o als musulmans, el nom els el posava un padrí paio); és molt probable que el Ximénez esmentat al XVII hagués arribat de Castella. En aquest segle hi havia moltíssims gitanos a

Andalusia occidental, sobretot a Sevilla i Cadis, i quan els van donar llibertat de residència molts van anar cap al nord.

—Per això a la seua música li diuen *flamenc*, que és com anomenen als gitanos allà?

—El que sabem és que a principis del segle xx el flamenc, mai *flamenco*, és la seva música dominant (*seguidiyas, soleares...*), perquè és el que recorda la gent gran. Canten en castellà, que la majoria no entenen, però moltes vegades es tracta d'una lletra inventada per a la música que sona castellà, perquè en té paraules. Hi ha famílies que han conservat el castellà, et diuen que el jaio era andalús, i el parlen a casa, però al carrer sols català. Alguns tenen memòria que les seves famílies van venir d'Andalusia o d'Aragó fa tres o quatre generacions. La música els arriba per conductes interns que se'ns escapen; el món del gitano és molt complex i només en veiem la punta de l'iceberg.

—I canten en català?

—Algunes composicions pròpies, en especial *cantiques* relacionades amb la música evangèlica. El noranta per cent pertanyen a aquesta església. Abans tots eren catòlics, però ara aquests són ja residuals. El procés de conversió va començar a Perpinyà el 1959, en un moviment panzíngar d'abast mundial. Un gitano de Carcassona, que parlava català, va portar la religió aquí.

—On més hi ha gitanos que parlen català?

—Besiers, Narbona, Lió, als suburbis orientals de París, a la frontera amb Bèlgica... fins a una trentena de ciutats franceses. Al Llenguadoc marítim els gitanos que dominen són els de llengua catalana. Li diuen "gitano" a la llengua i és un català que no quadra en cap dialecte. El cas de Tolosa podria ser general i és possible que els gitanos de Perpinyà s'escampessin per tot França al segle xix i primera meitat del xx. Però a Perpinyà hi ha gitanos que parlen occità, i els del Vernet que parlen castellà arriben de França. Imagina't la complexitat del fenomen! La freqüència de matrimonis amb la Catalunya sud va contribuir a reforçar-ne la catalanitat. Un cop més, els gitanos s'interrelacionen i es comuniquen en un procés que als païos se'ns escapa.

—Per això no parlen estrictament rossellonès?

—Per això la seva llengua té unes característiques úniques. Per exemple, usen l'article *la* per al masculí, i diuen *sas* i no *ets* (una frase

feta que usen quan faltes a la fidelitat entre amics és “sas fals”); el llenguadocià diu *sias* i també el caló andalús per a *eres...*, pot venir d'aquesta combinació i de la influència de *vas* i *fas*. Al món gitano et pots trobar de tot a tot arreu. Hi ha també paraules occitanes inexistents en rossellonès, com *querra* (cercar), *novel* (novell) o *regent* (xop, amarat), i hi trobaràs paraules calós, com *sim* per *ets*, o *mará* (matar), *laig* (vergonya), *carricló* (boig), *nasti* (negació)... Els parlants de caló ja no existeixen —la darrera va ser la mare d'en Pito, que havia nascut a Ribesaltes el 1901—, però tots en coneixen mots, i sovint els usen quan no volen que els païos els entenguin, o competeixen per qui en diu més, per veure qui és més gitano: “si tu en dius una, jo dues, i si tu en dius dues, jo quatre...”

Escudero explica que el català està canviant molt ràpidament a Sant Jaume i s'hi estan introduint gal·licismes sense límits, però el seu prestigi és alt i no s'abandona per voluntat pròpia. De fet, al barri només s'hi sent català i àrab.

Sant Jaume és el feu principal dels gitanos de Perpinyà, però no l'únic. N'hi ha també al barri contigu de Sant Mateu, al Vernet, en uns blocs tipus Bellvitge o la Llum, i a la Cité du Nouveau Logis, que va ser un barri de barraques fins a finals dels setanta. Escudero no gosa dir quants són, ni tan sols per aproximació, “s'ha publicat des de 600 fins a 16.000, i pot ser una xifra entre aquestes dues...”

Escudero estudia ara els trets del parlar del Vallespir. Hi ha quatre pobles tocant a la frontera (Sant Llorenç de Cerdans, Prats de Molló, Costoja i la Manera) que fan la *-o-* tònica tancada com a l'Empordà, el Ripollès i la Garrotxa: diuen *bó* i *róig* (no *bò* o *ròig* com en català general ni *bu* o *ruig* com en rossellonès). A la resta de pobles segueixen el sistema del Rosselló, de manera que el Vallespir és una zona de transició en aquesta isoglossa. A més, a tota la comarca es conserva la *-n-* dels plurals (*mans*, *fins*, *cans...*). Aquesta seria la diferència més important respecte al rossellonès, que coincideix amb el llenguadocià en la caiguda de la *-n-*. A més, hi ha lèxic diferent: aquí es diu *blat de moro* i al Rosselló *blat dindi*, per exemple.

El Vallespir té fama de ser la reserva de la llengua de Catalunya Nord, i és veritat que se sent una mica més que a altres llocs, però això no impedeix que hi estigui també en situació terminal: “estic buscant catalanoparlants a tot arreu per a fer enquestes, perquè s'estan morint els darrers.” L'any 1991, Escudero va fer una substitució d'un

mestre de l'escola de Sant Llorenç de Cerdans, el poble considerat com el més catalanista i on millor es conserva la llengua de tota la regió (“hi vaig anar amb la idea que arribava a l'últim bastió català”) i no hi va trobar un sol infant que el parlés. “Bé, n'hi havia un, un de sol, però no era d'allà, vivia en un mas i els pares venien d'Espanya.” L'any 1985 a l'escola de Ceret, on també va treballar, hi havia una sola alumna que se'n sortia amb el català, feia les erres franceses, però era capaç de construir frases, i el sabia pels avis. Ara al Vallespir hi pot haver un nen de cada vint que en tingui algun coneixement, i al Rosselló ni això.

Escudero també ha resseguit la mutació lingüística a Catalunya Nord. A finals del segle XIX el desconeixement del francès va començar a ser motiu de burla a Perpinyà, però el català era encara la llengua general, no a l'Administració, però sí a l'Església. S'acabava d'introduir l'escola obligatòria, però les dones encara no hi assistien massivament. Els mestres deien als pares un per un que calia parlar francès als infants perquè el català els perjudicava. Anunciaven que feia pagès i rústic, i més endavant van passar a dir que era de pobres, gitanos i espanyols, perquè el 1939 en van arribar molts, que també van fer rebrotar la catalanitat al país. Durant tot el principi del segle XX el català va ser la llengua majoritària a la capital, i molta gent al territori no sabia encara parlar francès als anys trenta. Després de la Segona Guerra Mundial l'escola es va fer general i hi va haver un tall generalitzat quant a la llengua.

“Els meus veïns de Reiners [on viu ara, a quatre quilòmetres de Ceret] diuen que abans de la guerra del catorze no hi havia absolutament ningú que parlés un mot de francès, i avui a la meva filla li diuen *la Catalane* a l'escola, perquè és l'única que el parla”. Ell té una cosina de 55 anys de Perpinyà (“els seus pares eren catalaníssims”), que sols es relaciona en català amb una persona al món: la mare de Jean-Paul. I és que, simplement, cal batallar massa per a usar el català, i el resultat sempre són derrotes. Per exemple, jo parlo en català al cambrer que ens serveix el dinar en un restaurant de Ceret, que l'entén, tot i que ell em contesta en francès: “jo quan vaig arribar també ho feia, deia almenys algun molt, feia notar que el català existeix, però te n'acabes cansant perquè no el parla ningú fora dels cenacles catalanistes... Això no té remei psicològic, o vius al mas o t'integres.”

El filòleg veu angoixat com la llengua que estudia, que li és materna, se li escola entre els dits amb el traspàs dels ancians que l'informen. Els darrers anys han demostrat que no hi ha cap refugi per als idiomes sense poder polític, la Catalunya sud comença també a fer figa: “Quan caigui Barcelona s’ensorrarà tot”, anuncia com una premonició, o un mal averany.

La història de Jean-Paul és un envitricoll curiós. Va nèixer a París fill d’exiliats del 1940. El seu pare era murcià emigrat a Barcelona el 1920, i la seua mare barcelonina filla d’empordanesos i amb família a Perpinyà, que li va transmetre la llengua. Jean-Paul es va educar com a francès, i als 24 anys va venir a viure al Rosselló, on s’havia traslladat la seua mare.

Acabat el dinar, acompanyo Jean-Paul a comprar verdura a Reiners, que ven un vell matrimoni de pagesos encara lligats a la terra. Ell va nèixer el 1924 i ella el 1926, i per al filòleg són una bona font d’informació sobre els mots vallespirencs. Els seus fills ja solament xampurregen el català, i els seus néts, que són a la vintena, zero.

Avui fa molt de vent i la dona diu que “la tramuntana és pas neta, és bruta”.

—I què vol dir això?

—Que ve barrejada amb vent de sud, que ens envieu d’Espanya. Si fos neta el cel seria més blau.

Diuen que les avellanes enguany surten *fallades*, buides, “i això també es diu de les dones que no tenen fills”. La pagesa esmenta la *paupiera*, i Escudero li demana com se’n diu en català. S’ho ha de rumiar una mica, però li surt: parpella.

Jean-Paul em duu ara a conèixer el seu veí. Maixent Gatounes, que va nèixer el 1912 i és un cas excepcional de persona fidel a la llengua. Ell va parlar en català als fills, i els fills als seus; però els besnéts ja han trencat la cadena.

—Jo els dic, parleu català a la mainada, mecagon en mi! i ja no ho fan. Me parlaran català, *segurt*, perquè quan en senten una paraula demanen “*qu’est-ce qu’il dit?*”, i jo els ho expliqui. La meua santa dona també ho deia, “cal parlar català!” Ara tot és en francès i això és emmerdant! Són pas content que el català es perdi.

L’ancià agita la mà a l’aire amb una fúria esmoreïda pel costum i prossegueix:

—Per força... l'escola... Quan jo hi anava, a Tallet [un poblet veí] el mestre ens espiava a la porta; en acabat entrava i deia *toi, toi, toi...*, assenyalant els que havien parlat català, i els tenia un parell d'hores de més a l'aula quan els altres se n'havien anat. A cops se li escapava també una orellada [un mastegot], i tots ens vam fer un fart de copiar pàgines i pàgines de *Je ne parlerai plus en catalan...* Me quan deixàvem l'escola tornàvem a ser catalans veritables, fins que el governament va empèjar de parlar català.

En Maixent es degué endur unes quantes orellades, perquè als cinc anys va arribar molt verd a l'escola. “Com havia de parlar francès si ma mare en sabia pas un sol mot?” El seu pare sí que en sabia una mica, perquè havia fet un any d'escola, però sa mare no hi havia assistit i això l'havia mantingut estàlvia. En aquests pobles, “senties pas un mot de francès enlloc”, sols els comptats funcionaris que arribaven de vés a saber on, i la mainada els ho feia pagar ben car als seus fills. “Nos advertíem entre nosaltres en català i a ells els fèiem caure a sobre d'espinnassos, o altres bestieses, perquè ens comprenien pas.”

—Aleshores els homes grans duïen aquell casquet vermell al cap, com es deia? Ummm...

—La barretina?

—Barretina, mare de Déu, barretina, sí! El pare del meu pare la portava; va morir quan jo tenia set o vuit anys, però l'havia vist, i una brusa blava curta i espartenyas de veta. Les feien a Sant Llorenç de Cerdans, i n'hi havia de veta i de tela. Sí, sí, quan jo era jove els homes grans anaven amb brusa blava i barretina. Excepte els maquillons (els que compraven el bestiar), que la portaven negra. Anàvem a peu a tot arreu, a Perpinyà amb tren, però la gara era a vuit quilometres...

El servei militar va ser també un factor importantíssim en el camí de la francesització. Meixant el va fer a Grenoble, i això va suposar una altra immersió forçada, “però entre els catalans parlàvem com sempre, i al meu regiment n'érem trenta o quaranta”.

Demano a en Meixant si ha sentit encara comptar en duros, un mot que he sentit en cançons populars vallespirenques.

—I tant —i se sorprèn quan li dic que és mot espanyol. Un duro eren cinc francs, I comptàvem en duros: deu duros, trenta duros...

Jean-Paul Escudero, que era a casa seua, entra i diu que fins a temps recents aquí es va comptar en duros, i també a l'Aude i el Llenguadoc. Aleshores li agafa un tic sobtat en una parpella.

—Maixant, com li dieu a això en català?

L'home el mira estranyat: “Picar l'ull.”

A Ceret avui es dia de mercat setmanal, que s'estira per tota la Passejada (Boulevard du Maréchal Joffre) que circumval·la la vila vella en un seguit de parades molt ben adobades. Hi ha una profusió exagerada de senyeres arreu, i tot es diu Catalan o La Catalogne. És enyor del passat, però dins d'un regionalisme *bien compris*. Faig el recorregut quatre vegades i sento vuit o nou converses en català, totes a gent molt gran. Compró embotits en català i la dependenta, una dona d'uns quaranta anys, m'entén, però replica en francès. Per al formatge, on despatxa una pallaga jove, ja no hi ha comunicació, i em contesta en mal castellà. Hi ha una creperia que es diu La Bruixa i el Pa Catalunya, i a la placeta d'En Duran una làpida amb uns versos de Folch i Torres: “A la sardana / Rotllana gloriosa / Corona gegant / Que per tu, oh pàtria / Tos fills van trenant.”

A sota dels rètols dels carrers en francès, de color blau, n'han posat en català en un gris esmorteït. Així podem saber que la Place de la Liberté era la plaça del Castell, que la Rue Pierre Brune era el carrer Llarg, que la Rue Danton era el carrer de les Olles i, el més pintoresc, que la Rue du Petit Paris va ser un dia el carrer del Petit Barri. O potser encara el guanya la Rue des Ichides/carrer de les Ixides.

Faig una cinquantena de quilòmetres cap al nord, cap al límit de la llengua, l'indret on, segons apunta Jean-Paul Escudero, es troba la isoglossa que segurament ja era medieval, el pas de la *-u-* a la *-ü-* occitana: “a les Corberes hi deu haver una frontera antiquíssima”, diu el filòleg. És el límit històric entre els catalans i la gavatxeria. Salses és el poble conegut de l'eslògan... “de Salses a Guardamar”, i certament és el darrer per la ruta tradicional, la carretera nacional, l'autopista, la via fèrria i ja la via Dolomitia romana, però un xic cap a l'interior, una carretereta comarcal duu fins a Òpol. Aquest és el més septentrional!, el darrer lloc on parlen català. Però encara no del tot. Als mapes apareix un llogaret just a la divisòria, just a la frontera ancestral, uns pocs quilòmetres cap al nord, on la gent que llegeix la lletra menuda de la història situa la frontera precisa de la llengua,

Perellós. Al trencall de la pista que hi duu es dreça, encara impressionant, el castell del mateix nom, d'on només despunta el recinte murallat que s'arrapa com tosca al cim de l'espadat. Cal avançar encara uns quilòmetres, passar el collet de la Savina i al final d'una valleta erma despunta, a mig camí del cim d'una carena, el llogaret. Quan baixo del cotxe la tra-muntana, gelada i insidiosa, bufa amb ganes. Les primeres cases, una desena tot plegat, apareixen en ruïnes. A la primera de les dues úniques que es mantenen estàlvies, les més aturonades, hi ha un cartell fet a mà:

Ville de Périllos.

Site historique.

Visiteurs et touristes, soyez les bienvenus dans la commune qui à été si chère a nos ancêtres qui sont outretombe en face de nous et qui nous devons tant de respect. On vous demande de respecter ce qui reste de la commune.

Així doncs, no hi resta ningú. Uns passos més enllà hi ha una esglesiola diminuta tancada amb una porta de ferro on una rajoleta bilingüe català-anglès indica: "600 aniversari del peregrinatge de Ramon de Perellós al Purgatori de Sant Patrici. Irlanda. 8 de setembre de 1887-1997. Associació Catalana-Irlandesa."

Ramon de Perellós, és clar!

El senyor del castell i del poble, el vescomte Ramon de Perellós i de Roda, pertanyent a un llinatge antiquíssim, va protagonitzar un dels viatges més increïbles de l'edat mitjana, ni més ni menys que una incursió al purgatori. Llavors, aquest indret de la mitologia judeocristiana tenia un emplaçament ben determinat i s'hi accedia per una cova situada en una illa del llac irlandès Lough Derg, encara avui un centre de peregrinació on els penitents passen tres nits en vetlla i fan cerimonials arcaics.

Ramon de Perellós va anar a Avinyó a cercar la benedicció de Benet XIII, el papa Luna, i d'allí va partir el 8 de setembre de 1397 amb una comitiva en què figuraven els seus fills, el seu nebot Bernat de Centelles i el cavaller valencià Pere Maça. Els expedicionaris pretenien comprovar com vivien i com es redimien les ànimes condemnades a un suplici temporal, a part de parlar amb el seu rei Joan, perquè Ramon era sospitós d'haver participat en el seu enverinament. El noble visionari (o no tant...) va publicar un llibre que va ser un

èxit a l'època: *Viatge del vescomte Ramon de Perellós i de Roda fet al purgatori anomenat de Sant Patrici*. El viatge va ser real i és interessant la descripció del seu recorregut a través de França, Anglaterra —on va ser rebut pel rei Ricard II, que li va facilitar vint homes i trenta cavalls—, i Irlanda, on descriu els costums bàrbars de la cort reial que dominava la zona del llac. El vescomte va entrar a la cova, però a partir d'aquí el llibre és ja un plagi d'un d'escrit anteriorment per l'anglès Enric de Saltrey.

A la raconada on s'acaba el poble hi ha la segona casa que es manté encara dempeus, i hi tinc una segona revelació. En una rajola hi ha les quatre barres solapades per tres peres a sobre. Perellons, és clar! No són peres, sinó pomes allargades. Una paraula de la qual no en sabia el significat exacte fins que a Fageca, a casa de Joan Seguí, me'n van donar a menjar com a producte del seu hort. “Ningú vol els perellons i són les pomes més bones”, deia el seu pare. Així doncs, Perellós no n'és més que el plural rossellonès, i el propietari de la casa ha recorregut potser a la grafia antiga, enlloc de la que ha consagrat més tard la pronúncia local. Però i *oustal* (*ostal*), el mot occità per *casa*?

La tramuntana no dóna treva i reprenc el camí de tornada cap a Òpol, on espero que algú m'expliqui el secret del *Perellons* abandonat. Abans d'arribar al castell, una furgoneta em ve de cara i aturo el conductor.

—Què sou d'Òpol?

—Sí, d'Òpol i de Perillós.

He estat de sort. El conductor del vehicle es diu Adrià Sardà i m'explica que dels nascuts a Perellós ja no queda ningú sinó ell, “n'hi ha pas més cap”. El seu avi ho era, i també els que el van precedir, “els meus arrieres, i llurs arrieres, tots eren d'ací. Això se va desertar l'any catorze, perquè tothom va partir a la guerra. Aprés de la guerra en van mancar una colla i al vilatge hi van restar pocs”. Fins el 1939 o el 1940 encara hi havia vida al llogaret, malgrat que els comtats que hi quedaven tenien casa a Òpol i anaven i venien. El pare d'Adrià hi havia nascut, però ell ja no, “jo són naixit a Òpol, el 1923, me he viscut a Perillós amb la meua gent de fadrí, fins que vai partir al treball obligatori als dinou anys”. Aleshores “hi havia un munt de ramats, jo són coneixit cinc cabrades; mon pare en tenia una de 250 caps”.

El paisatge ressec i abandonat que ara tenim al voltant era un verger: “era tot auserdes per fer menjar les bistis, i tabé s’hi feia civada, blat i ordi... i petits horts... Fèiem formatge i pa, hi havia tres o quatre forns, i el vi també era de casa, l’oli era l’únic que calia comprar.”

Adrià ara ve de tant en tant per aquests paratges a caçar. La meua sorpresa es produeix quan li començo a plantejar qüestions lingüístiques i em diu que a Perellós parlaven “patuès de l’Aude”.

—Com patuès?

—Sí gavatx —diu amb claredat un cop establert que s’adreça a un català.

—Com, però aquest no és el lloc més al nord on s’ha parlat català?

—És dins la Catalunya, sí, l’Aude comença aquí a la cresta de la serra, que ha estat sempre el límit de la Catalunya —i assenyala la línia muntanyosa que discorre a la vora del llogaret—, però sempre s’hi ha parlat lo gavatx.

Adrià m’explica les diferències lingüístiques que hi havia entre Òpol i Perellós: *me’n vai* i *m’en vau*, *aucell* i *aucel*, *perdiu* i *perdrisa*, i *cans* i *gusses* (quan en l’estàndard de les dues llengües la solució és la contrària: *gossos* i *cas*). Remarco que diu *cans*, i també *llapins*, amb la *-n-* del plural, quan la resta dels trets els té perfectament rossellonesos: *bai*, *matei*... ometent la *xeix*, o *furn*.

—Però era alguna família o tothom?

—Tots gavatx, quan anaven a Òpol parlaven lo català, però aquí sempre gavatx.

Adrià conta que ell va conèixer encara un Perellós habitat per una vintena de persones, i tots parlaven occità, vet aquí l’*ostal*. “Si anaven a Òpol, lo català, però allà, gavatx.” Encara queden set o vuit descendents de la gent d’aquí que deuen recordar aquestes coses. Adrià conserva una memòria antiga, perquè el seu avi, que va morir abans de la guerra del 39, va arribar a cent anys.

L’home atribueix la llengua de Perellós al fet que en el passat els homes es casaven amb dones gavatxes dels pobles veïns, però ell no hi va conèixer cap catalanoparlant, ni recorda que el seu avi o el seu pare li comentessin mai que al llogaret s’hi hagués parlat català, tot i que per als veïns de l’Aude, la gent de Perellós eren sempre catalans, fins en el “català porc”, que els aplicaven quan convenia.

Així doncs, amb aquest retrocés inesperat de la llengua, el seu punt més septentrional és el mas de la Bella Oriola, situat aquí a la vora, “que eren gent d’Òpol i parlaven català”, però els que hi vivien, que ell va conèixer personalment, se’n van anar al veí Espira d’Aglí. A totes les cases del rodal parlaven català. Perellós tenia sols un mas, que és just a la vora d’on estem conversant, lo Mas la Lana (amb una ela inicial ben occitana), però aquí sols hi havia bestiar i no hi vivia ningú. Al mas Furines, a la Bella Oriola, al mas del General... a tots parlaven català, si bé aquest darrer —que va quedar abandonat— ja és al terme de Vingrau, un poble a tocar fronterer amb el Parapertusès, “on hi ha gent que parla català i gent que parla gavatx”.

La història personal d’Adrià és una barreja, com havia succeït tradicionalment als indrets de frontera fins que els estats ho van aparellar tot. Sa mare era catalanoparlant d’Òpol, i el seu pare gavatx que parlava català a Òpol, on vivia, però que retornava a l’occità a Perellós. El mateix Adrià parlava occità amb l’avi i la resta d’habitants del llogaret, però català a casa seua, “llavors es coneixia pas lo francès”, però “jo amb els meus mainatges lo són sempre parlat”. Com és habitual, Adrià justifica el canvi lingüístic per la influència de l’escola:

—Si a la recreació se’ns escapava qualque paraula, ens feien escriure cent linis, o dos-centes, depèn del mestre: *Je ne parlerai pas catalan*. Ara tothom el vol parlar i el saben pas, s’està perdent, els joves poden pas tendre una conversació; la comencen, me la saben pas acabar.

“M’en vau cap aval, que és me’n vai cap avall”, s’acomiada Adrià...

El rossellonès i el llenguadocià són mútuament intercomprensibles, i potser més pròxims, tot i que estan adscrits a estàndards diferents, que per exemple el llenguadocià i el gascó, considerats tots dos occità. Però per aquest punt passa el que es considera la isoglossa fonamental que distingeix les dues llengües, la *-u-* (*-ü-*) occitana, que el català no té.

A Vingrau, a l’anomenada zona del Verdoble mitjà, hi ha transició entre les dues llengües, el mateix que a la Fenolleda, de parla occitana, on hi ha un “embolic extraordinari”, en paraules de Jean-Paul Escudero. El tractat de Corbeil, que Jaume I va firmar el 1258 amb Lluís IX de França, va establir la frontera entre els dos regnes en aquesta serralada, i no és desgavellat que s’acordés així per una

diferència ja antiga. Així, el Parepertusès va passar a dependre de París. El Capcir, en canvi, va romandre dins Catalunya tot i trobar-se ja a aiguavessant nord, i això també en va determinar la llengua posterior. A l'oest d'aquest punt on em trobo ara, després de Talteüll, que va ser també sobirania d'Aragó, la Fenolleda va passar a França i segurament això va decantar la llengua cap a l'occità que ara s'hi parla. Probablement doncs, la ratlla de 1258 va decidir la llengua de cadascun dels costats (algunes isoglosses, en realitat, perquè les diferències eren aleshores encara més minses que ara). El 1790 la nova Administració francesa la va passar, de tornada, al departament dels Pirineus Orientals, excepte els pobles occidentals de la vall de Santa Creu.

Però la cosa és encara més entortolligada, com determina la filòloga i escriptora Renada-Laura Portet, que ha estudiat l'"embolic lingüístic" a la Fenolleda. Per exemple, la seua família, que és de Sant Pau de Fenollet, la petita capital de la comarca, "ha parlat en català tota la vida, i al nostre carrer hi havia més catalans que occitans. La llevadora que em va fer néixer, madama Peiret, parlava català i encara anava vestida de catalana, amb la còfia de puntes i el vestit negre tot cordat amb petits botons fins als peus. Parli de fa seixanta anys, quan les dones usaven encara aquest vestit per mudar; a la gavatxeria era diferent..." De les dues mil persones que en la infància de Portet vivien a Sant Pau, la meitat eren de llengua catalana, inclòs el batlle, i el mateix passava amb els altres pobles de la Fenolleda, "llevat de Caudiers, el més extrem, on els occitans eren majoria". Així doncs, el català era llengua popular a la Fenolleda abans de la irrupció abrupta del francès.

—I quina era la llengua de relació?

—Cadascú parlava en la seua. La meua tia Josefina va pas dir mai un mot ni en occità ni en francès. Era nascuda a Ballestavi, al peu del Canigó, i parlava un català repicat (molt bo); la vaig presentar a Joan Coromines per a les seues enquestes i ell em va dir, amb la seua veu carregada, "això sí que és una referència..."

Les dues comunitats no només tenien llengües diferents, sinó que també funcionaven amb coordenades separades. Així, hi havia la família dels Pannes (paelles), "perquè eren morenos com el cul d'una paella", però la tia Josefina els va batejar un dia com a Emmascaracollons, i aquest va ser el sobrenom que els va quedar entre els

catalans, en tant que els occitans van seguir usant l'anterior. "Però això era abans, ara ja no queden ni els uns ni els altres; el francès ho ha escombrat tot."

La família de Renada-Laura Portet no era, però, originària de la Fenolleda, sinó que des del Rosselló i el Conflent s'hi van establir a principis del segle xx per treballar a les mines de ferro de Sant Pau. Segons l'escriptora, el darrer poble català pur és Estagell, la Tor de França ja era mig català (se suposa que per emigració) i mig occità, i els pobles ran de frontera estaven barrejats, i també Taltaüll, a la banda d'aquí. El poble més envitricollat és Vingrau. "Conec una dona de la Tor de de França que es vol occitana i es diu Munner". Just el cas oposat de madama Peirer.

Portet ha estudiat la toponímia del seu poble i ha arribat a la conclusió que la majoria dels seus noms de lloc són catalans. Ja en els capbreus de finals del segle XIII els topònims eren els mateixos que avui. La filòloga explica que abans de Corbeil la Fenolleda va pertànyer als comtats de Rosselló i Besalú, és a dir, a terres purament catalanes, i pensa que amb la incorporació a França es va occitanitzar de manera progressiva. Amb tot, les zones més pròximes al Rosselló van conservar sempre un parlar de transició més pròxim al català que no a l'occità. Aquest seria el cas de la Tor de França, Caramany, Pesillà de Conflent, Trevillac, Montalbà del Castell i Bellestar de la Frontera. Portet destaca que en aquest punt el límit lingüístic és difícil de precisar perquè les isoglosses, molt capricioses, no sempre coincideixen. Vingrau estaria també en un punt intermedi, però amb un lleuger decantament de la banda occitana. Portet estudia un document d'aquest poble de 1362 i "cent anys després del tractat de Corbeil s'hi parlava encara no només en el pur català de l'època, sinó que a més s'hi usava la lliura barcelonesa com a moneda". La filòloga deixa clar que quan el català esdevenia llengua vernacle, la Fenolleda era part de les terres catalanòfones, com ho demostren no solament els documents històrics, sinó també la toponímia, on el protosistema de formació dels noms és català, i no a la inversa, la qual cosa demostra que el substrat és en aquesta llengua. La seua occitanització es va haver de produir, per tant, amb la incorporació a la corona francesa, tot i que després els intercanvis van continuar amb migracions, casaments i tot tipus d'interrelacions, fins a arribar a "l'embolic". Hi ha un cas excepcional,

el de Tarerac, un poble que en una enquesta de 1887 apareixia amb un parlar de tipus llenguadocià i en un altra de 1949 era ja catalanoparlant. Entremig, el 1910, el filòleg alemany F. Krüger hi va trobar que els vells usaven l'occità i els joves el català. El cas invers a Perellós.

Aquestes són les zones que Enric Guiter qualifica *d'altres Capcirs*. L'autor rossellonès explica que tota la zona fronterera de la Fenolleda “que sempre ha comptat com a terra occitana, té un nombre de caràcters catalans molt superior al dels seus caràcters occitans”. Per contra, Vingrau, “que sempre ha pertangut a Catalunya”, es decanta una mica més de la banda occitana. L'estudiós n'explica la raó: el poble va ser donat en feu als monjos de l'abadia llenguadociana de Fontfreda al segle XIII, i això va contribuir a la seua occitanització. El poble veí de Talteüll, en canvi (famos perquè hi va ser descobert, a la Cauna d'Aragó, el crani del “català” més antic), conserva més trets catalans. Tots dos van estar units entre 1659 i 1799 a l'arquebisbat de Narbona i això va pesar també en l'aportació de trets gavatxos.

Finalment, els poblets de Tuixà, Paziols i Padern, veïns d'aquests dos però dins del Parapertusès llenguadocià, són clarament occitans, “però amb un conjunt de prop d'un quart de caràcters catalans o particulars”.

A Trevillac, Jean-Paul Escudero va parlar el 1990 durant més de mitja hora en “rossellonès estàndard” amb un pagès que al final li va reconèixer que a casa parlaven occità. “Aquell home —diu el filòleg—, funcionava encara amb la frontera anterior a 1659; per a ell Illa i Perpinyà eren ‘Espanya’. D'aquests en queden ja molt pocs; el meu veí Maixent Gatounes n'és també un, i anomena ‘francesos’ els que no són catalans.” Devia ser també el cas de l'Elisabet i l'Helena, les dues darreres parlants d'Esposolla, quan es referien al català com a “espanyol”.

Remunto la serra de Perellós, aquesta carena que va ser frontera secular i ara és un cul de món, i passo per carreteretes diminutes fins arribar al Fitó, de nom evident, situat a la fita, a la frontera exacta de la Via Dolomitia, però ja a la gavatxeria.

El poblet està encaixonat en una vall estreta i dominat per un castell del segle XI. L'ajuntament mostra una bandera occitana vermella amb la creu dels càtars... entre un mar de tricolors, n'hi ha ben bé una dotzena, perquè les coses no es confonguin. Aparco vora un *ostal*

que té un rellotge de sol amb la inscripció: *Tu sens fe, ieu sens solelh valem pas re*. A vegades canviar de llengua és sols qüestió de matís.

Hi ha una velleta a la porta de casa i m'hi adreço. No sols no em vol dir res en occità sinó que nega que tal llengua existeixi. "*Je parle le vrai français*", repeteix un cop i un altre. Al final acaba reconeixent que "hi pot haver algú que parli patuès, però jo no". La seua vergonya és pregona i arrelada; l'occità està encara més des-acreditat que el català. Són més segles de repressió i francesització, i això es nota. Canvio de tema i xarro amb ella de la vida d'abans al poble, i al final m'acaba acceptant que la seua llengua familiar va ser l'occità. Té 85 anys i era la que parlaven son pare i sa mare, però ells van morir fa 45 anys "i ja l'he oblidat". "Era la llengua dels vells, però ara ja no es parla."

—I amb els catalans, s'entenien?

—Sí, sí, el patuès i el català no són gaire diferents.

—I puc trobar algú que parli encara l'occità.

—No, ja no el parla ningú.

Torno al carrer principal i entro al celler Lou Courtal des Vidals, on venen vins del país. L'home que despatxa m'informa que els vells del poble parlen gairebé tots occità, "el meu pare, que té setanta anys, el parla correntment amb els companys".

—I vós?

—No, jo no. L'entenc però no el parlo, la seua generació n'és la darrera, no hi ha un sol jove que el sàpiga. Aquí no és com a Catalunya, que es pot estudiar la llengua a l'escola; aquí sols existeix el francès. Tinc un germà que va voler aprendre l'occità amb un professor particular i ja l'ha oblidat, perquè no el practica.

Conta que el seu pare —que ara no és al poble— parla també català, com tota la generació més gran, perquè aquí sempre han tirat més cap a Catalunya que cap a Narbona. El vinader esmenta el país en diferents ocasions i sempre com Catalunya; mai com Rosselló o Pirineus Orientals, que són els únics noms oficials. L'home, que té quaranta anys, explica que occitans i catalans no s'ha pogut veure mai, que hi ha una rivalitat molt antiga entre ells.

—Ens diuen gavatx porc i nosaltres català burro... Som a només vuit quilòmetres de Salses i Perpinyà és la nostra capital real, sempre hi anem per a tot. I vols creure que no saben on és el Fitó? O no ho

volen saber... Som a vint quilòmetres i no ho saben! Ens coneixen a Narbona i fins a Carcassona, però per als catalans el món acaba a Salses!

L'home afegeix que “ens interessaria” que en una Europa redistribuïda la nostra capital fos Barcelona. “París és massa lluny i no hi anem mai, i aquí ningú es fixa en nosaltres.” Li contesto que, desgraciadament, en Barcelona n'hi ha que s'hi fixen molt, però justament sols per a dinamitar la idea que ell acaba de suggerir.

De tornada a Perpinyà, vaig amb Renada-Laura Portet a la recerca d'un catalanoparlant popular fora de la comunitat gitana i dels cercles catalanistes. Ella, que viu a la ciutat des de la seua joventut, no en coneix cap; els que hi parlen català són de poble o el tenen *rechauffée*, après ja com a segona llengua. Renada pensa que al barri popular i cèntric de Sant Mateu n'ha de quedar algun. Recorda un vell que solia pendre la fresca al portal de casa i tenia un accent excel·lent. Arribem a la planta baixa on s'estava i tot és tancat i barrat. Truquem a la porta de davant de l'estret carrer i un home també molt gran ens diu que el veí “ha passat a l'altra banda”, i no era d'aquí, sinó de Camprodon.

—Vaja... Però vós també parleu bon català? D'on sou?

—De Matamala.

No tenim un perpinyanès, però sí un home de límits, que ens informa que a Matamala “parlem com se parla” i que el que fan servir els veïns del mateix Capcir és “un horror”.

—Què vol dir “com se parla”?

—Que parlem bé, la Llaguna ja tira un poc més a cerdà i pronuncien un poc més espanyol, com a la Catalunya espanyola, però cap a avall, cap al Capcir... —posa una cara de disgust real—. Als Angles diuen *homi*, diuen *batisti*, això què és? Això és italià, o llenguadocià, és pas català. En lloc de *era* diuen *eri*, en lloc de *jo* diuen *íu*. Això és italià o què? Diuen pas *ahir*, sinó *jasier*.

Continuem a la recerca d'un nadiu catalanoparlant. Una dona d'una casa pròxima coneix la llengua, però l'usa amb una certa dificultat i és de Bages. Ens endinsem al barri per carrerons estrets per a anar a casa d'una anciana que la Renada coneix i que també el parla, “i potser sigui nascuda aquí”, però no hi trobem ningú. Al seu portal, en canvi, unes quantes dones vestides de negre amb

mocadors al cap fan servir un correcte catalanesc. Però aquestes són “noies”.

—Quines “noies”?

—No els diem “gitanes”, sinó “noies”, perquè solament ells fan servir aquest terme. Als homes els diem “els paios”, o també “manels”, perquè tots s’ho diuen. Jo en conec un que el van batejar Jerôme, però és un “manel” negre com les tetes d’un recric (grill). Hi ha fins i tot una dita: “Manuel, cruel, pota d’arengada, que tot lo dia dorm i la nit treballa.”

De baixada, passem per davant de l’Hôtel de la Poste et de la Perdrix, a la plaça del Castillet, el més antic de la ciutat, que a mi sempre m’ha cridat l’atenció perquè té un aspecte venerable, molt del segle XIX. Li comento a la meua amfitriona urbana i hi entrem perquè coneix la mestressa. Ella ens explica el perquè d’un nom tan curiós: l’hotel es deia de la Perdrix, però hi van posar el correu i aleshores hi van afegir la Poste. La Renada encara havia agafat aquí als anys trenta una diligència de cavalls per a anar a Ceret. L’establiment va ser fundat el 1853 i ha pertangut a sis generacions de la mateixa família.

—I quina va ser la primera que va abandonar el català?

—Jo —diu amb naturalitat la dona, que té cinquanta anys.

Ara el parla una mica, però amb una dicció de les que fan patir. S’hi sent molt identificada i considera la cultura catalana com a pròpia, però les seues referències són franceses (cita Ronsard, per exemple), i quan parla de la riquesa del català, ho fa amb relació a la llengua dominant, fins al punt que s’estranya que tingui recursos propis. “Per exemple, la dita ‘és com cercar la fosca pels armaris’, quan un rebusca una cosa difícil de trobar, això és impossible de dir en francès.”

Les referències de la Renada-Laura, en canvi, són ben catalanes, i parla encara dels francesos com “dels nostres enemics”, referint-se a tot el que han rebregat i matxucat aquest bocí de territori fins que l’han acabat assimilant. Blasma “els que en diem *franchiman*”, esnobs i pretensiosos, que parlen amb accent *pointu*, com si fossin de París. Perduda ja la llengua, queda defensar el seu pòsit en l’accent meridional.

La filòloga i escriptora ha viscut també en pròpia carn la substitució. La seua memòria familiar es remunta a mitjan segle XIX. Quan el seu avi havia de dir un mot en francès se’n reia, perquè no el sabia

pronunciar, “però la instauració de l’escola francesa ho va fer perdre tot en una generació”:

—Els avis no anaven a escola, i la tia Josefina tampoc hi va anar (per això el seu català era tan repicat), però la mare, que va néixer el 1907, ja sí, i els instruïts es passaven al francès. El poble se sentia agraït i obligat amb l’escola francesa, perquè els alfabetitzava i els donava oportunitats. Hem de tenir en compte que a principis del segle xx a Perpinyà els rics i clericals, els més conservadors, parlaven català i tenien costums catalans. Això no era una novetat, perquè aquí tot va ser català fins a la Segona Guerra Mundial, però la gent popular veia aquesta casta com a símbol de l’antic règim. N’hi ha d’aquests que encara avui diuen “jo sóc carlí”; encara s’usa aquesta paraula per a definir els més dretans, record d’una època en què Catalunya era encara un sol país malgrat la frontera que la parteix. Els dretans locals rebien un nom concret, els “rastellers”, oposats als “republicans”, que eren els progressistes. I la República l’única llengua que ha admès sempre ha estat el francès.